

ARBEIDSCRISIS EN SAMENLEVING

Een essay over de herpolitisering van arbeid

Jürgen De Wispelaere

"Redefining the role of the individual in a society absent of mass formal work is, perhaps, the seminal issue of the coming age."

(Jeremy Rifkin, *The End of Work*, p. 235)

1. DE ARBEIDSCRISIS EN HET POLITIEKE VELD

1.1. De 'techniciteit' van de arbeidscrisis

Onze moderne samenleving wordt geconfronteerd met een arbeidscrisis waartegen zelfs het machtige naoorlogse economische apparaat niet langer opgewassen schijnt. Het lijkt er op dat het maatschappelijke systeem doldraait: de arbeidscrisis leidt tot een veralgemeend malaisegevoel, sociale onlusten en draagt rechtstreeks bij tot het deficit van de moderne democratische welvaartsstaat.

Sinds het begin van de jaren '70 probeert men de arbeidscrisis op te lossen met behulp van technische ingrepen. Maar gaandeweg groeit het besef dat het probleem dynamischer, omvattender en vooral complexer is dan men eerst voor ogen had. De arbeidscrisis beperkt zich vandaag niet langer tot het arbeidsveld *strictu sensu*. De arbeidsstroom treedt bij wijze van spreken buiten haar oevers en bevoeit het hele sociale weefsel van de samenleving. Dit maakt de analyse van de crisis er niet eenvoudiger op: er is dan ook opvallend weinig consensus over de juiste aard en de oorzaken van de crisis (1). De voortdurende opgang van de werkloosheid, en dan vooral de persistentie van een hardnekkige structurele component in deze werkloosheid, tart elke strikt technische benadering. Jean-Paul de Foucauld en Denis

Piveteau (1995: 12) verwoorden het als volgt: "les approches instrumentales et 'court-termistes' des politiques de l'emploi sont insuffisantes, car elles ne prennent pas en compte le fait que la crise actuelle de l'emploi ne peut être dissociée de deux autres crises qui s'entretiennent les unes les autres, la crise du lien social et la crise du sens."

Door de overwegend technische benadering van arbeid en de arbeidscrisis wordt wel eens uit het oog verloren dat de malaise vandaag een uitgesproken politieke dimensie herbergt. De moderne organisatie van formele arbeid leidt tot een aantal paradoxen die niet alleen het voortbestaan van de arbeid, maar ook het uitzicht van de samenleving zoals we die kennen, aantasten. Arbeid wordt in het technische discours voortdurend bestendigd in haar rol als sturend mechanisme, terwijl juist het voortbestaan van deze arbeid door de recente ontwikkelingen wordt bedreigd. De arbeider wordt opgepadeld met een verantwoordelijkheid voor de opbouw en het onderhoud van de maatschappij, maar heeft zelf slechts een uiterst kleine impact op het economisch productieproces. Moderne burgers verkrijgen een inkomen en een maatschappelijke status in verhouding tot hun prestaties in het geformaliseerde arbeidsveld, maar worden tegelijkertijd gestuurd en gesanctioneerd door sociale krachten die hun persoonlijke mogelijkheden ruimschoots overstijgen. De toenemende druk op het sociale weefsel vanwege deze verschillende paradoxen dreigt de stabiliteit van onze moderne samenleving te verstoren. Sociale uitsluiting, economische armoede en politieke onmacht verspreiden zich en de samenleving dreigt zich op te splitsen in verschillende groepen die zich aan weerszijden van de formele arbeidsscheidingslijn bevinden (2).

1.2. De politieke invalshoek: twee pijlers

In dit essay wil ik pleiten voor een herpolitiserings van de arbeid. Mijn pleidooi steunt op twee pijlers. In de eerste plaats stel ik vast dat arbeid historisch is ingebed in een maatschappelijke structuur die vandaag een groot deel van haar oorspronkelijke legitimiteit schijnt te ontberen. De institutionalisering van formele arbeid als een centrale maatschappelijke waarde is enerzijds gebaseerd op een aantal sociologische en economische premissen die, zoals ik verder wil illustreren, vandaag sterk worden uitgehold of slechts in een rudimentaire vorm aanwezig zijn. Anderzijds wordt formele arbeid voortdurend verankerd in een - vooral economisch - complex waarin zeer weinig ruimte wordt gelaten voor de inbreng van de arbeider in 'zijn' arbeidsproces. De moderne arbeidscrisis lijkt mij een complex en ambivalent antwoord op deze tweevoudige deficiëntie en op de eenzijdige maatschappelijke betugeling van de arbeid die hiermee gepaard gaat.

Deze overweging verwijst rechtstreeks naar een tweede pijler. De huidige malaise eist m.i. eerst en vooral een hernieuwde appreciatie van politieke doelstellingen: een duidelijke - maar daarom niet noodzakelijk eenduidige - conceptie van de 'goede gemeenschap' en van de manier waarop we deze denken te realiseren. Een oplossing voor de arbeidscrisis is in die optiek afhankelijk van een antwoord op drie politiek getinte vragen. Welke samenleving wensen wij? Met welke mogelijk-

heden/beperkingen worden de leden van deze samenleving geconfronteerd? Welke rol speelt 'arbeid' in heel dit complex (3)? Kortom, we moeten ons dringend bezinnen over de politieke basis van de samenleving en over de wijze waarop we de concrete organisatie van de samenleving koppelen aan een maatschappelijk ideaal (4).

In een eerste deel wil ik drie belangrijke stromingen in de moderne arbeidstheorie aan het woord laten. Deze stromingen leggen zeer verschillende klemtonen en trachten elk op hun manier - tevergeefs - de essentie van de moderne arbeidscrisis te bevatten. Het grootste probleem is dat elk van deze benaderingen zich in de eerste plaats richt op formele arbeid; politieke doelstellingen komen slechts in tweede orde aan bod. In een tweede deel probeer ik vervolgens de politieke focus in het discours in te brengen. Ik maak daarbij gebruik van Dahrendorfs karakterisering van het moderne sociaal conflict in de hedendaagse samenleving. De arbeidscrisis wordt opgesplitst in twee afzonderlijke dimensies: de verhouding tussen arbeid en de materiële provisie van basisgoederen (de *cash/work nexus*) en de relatie tussen arbeid en burgerschap (de *citizen/work nexus*). Mijn stelling is dat beide dimensies vandaag een kwalitatieve evolutie ondergaan waardoor het adequaat functioneren van deze nexussen in hoge mate wordt belemmerd. De *cash/work nexus* slaagt er bijvoorbeeld niet in het historisch evenwicht tussen commodifiëring en decommodifiëring in het arbeidsveld te bewaken. Ook de *citizen/work nexus* is ronduit deficiënt omdat het voornaamste postulaat, het centrale verband tussen arbeid en maatschappelijke participatie, in de gegeven omstandigheden onhoudbaar blijkt.

2. DE MODERNE CRISIS EN DE ZELFVERNIETIGING VAN DE ARBEID

Een belangrijke trend in de recente ontwikkeling van de democratische welvaartsstaat is de voortdurende vernietiging van moderne arbeid. Men kan argumenteren dat het hier voor een groot deel een zelfvernietiging betreft omdat een aantal belangrijke kenmerken van formele arbeid vandaag in een voortdurende oppositie staan tot de voornaamste structuur waarin deze arbeid wordt gevat, namelijk de moderne arbeidsmarkt. In deze sectie komen verschillende typering van het 'einde van de arbeid' aan bod.

2.1. 'Grunemployment' en de dalende nood aan arbeid

Tot voor enkele decennia begreep men (onvrijwillige) werkloosheid voornamelijk als een stagnatie van de economische motor. De stagflatie, het fenomeen waarbij een daling van de economische groei gepaard gaat met een stijgende inflatie, vormde de grootste uitdaging (Sherman, 1976). Een oplossing voor de stagflatie werd gezocht in het gelijktijdig aanzwengelen van de economie en het controleren van de monetaire stroom (5). Het flexibiliseren van de arbeid zou de nodige stimulansen leveren om de economie en dus ook de tewerkstelling tot een heropleving te dwingen. Maar de tewerkstellingsgraad bleef ontgoochelen en de economische groei schijnt zich

vandaag te ontplooiën zonder een evenredige stijging van de tewerkstelling. De gelijktijdige samenhang van economische groei en werkloosheid (het fenomeen van de zogenaamde *jobless growth*, door Therborn (1986: 38) treffend *grunemployment* gedoopt) vormt een maatschappelijk paradox die elke hoop op een kortetermijnoplossing de grond in boort.

Jeremy Rifkin (1995: 106) gaat nog een stap verder en verkondigt letterlijk dat "a near-workless world is fast approaching and may arrive well before society has sufficient time to either debate its broad implications or prepare for its full impact." De oorzaak van het einde van de arbeid ligt volgens Rifkin in een combinatie van hoogtechnologische vooruitgang en een wereldwijde competitieve markt die productiviteit en winstmarges opdrijft door systematisch de menselijke arbeid uit het productieproces te verdrijven. Samuel Brittan (1995) reageert fel tegen deze *lump of labour fallacy*. Rifkin en consoorten gaan ervan uit dat het moderne bestel een vaste hoeveelheid arbeid bevat. Volgens Brittan is de voornaamste oorzaak van de groeiende structurele arbeidsvernietiging eerder te wijten aan marktrigiditeiten en het gebrek aan arbeidsintensieve investeringen dat hiermee samenhangt (6). Brittan omschrijft dit proces als *pricing-out-of-work*.

Het einde van de arbeid heeft dus niet noodzakelijk te maken met een feitelijke daling van de nood aan arbeid. Het probleem situeert zich vooral in de oppositie van maatschappelijke doelstellingen en de economische logica die in het arbeidsveld heerst. De Israëlische socioloog David Macarov beschrijft structurele werkloosheid als een vicieuze cirkel waarin 'arbeid' en 'werkgelegenheid' elkaar voortdurend proberen de loef af te steken. "When getting the work done is the goal, utilization of more or even better human labor is rarely the most efficient method. (...) Contrariwise, when providing jobs is the major goal, then the efficiency of the worker, his or her productivity, and even the quality and quantity of the product become subordinate considerations" (Macarov, 1980: 112). In een dergelijke contraproductieve cyclus lijkt arbeid inderdaad enkel zichzelf te vernietigen.

2.2. De werkloosheidsval

De economische logica van de arbeidsvernietiging wordt aan de aanbodzijde nogmaals versterkt door de aanwezigheid van een grote en vooral hardnekkige werkloosheidsval. Een werkloosheidsval ontstaat wanneer werklozen niet meer worden gestimuleerd om te arbeiden, bijvoorbeeld omdat ze een uitkering genieten die hen toelaat comfortabel te leven. Een eerste mogelijkheid is werkzoekenden te stimuleren door extra voordelen aan het arbeiden te koppelen. Een andere, op korte termijn ongetwijfeld goedkopere oplossing is het simpelweg verminderen van de uitkering. Dit laatste leidt rechtstreeks tot een *workfare*: een arbeidsmarkt waar potentiële arbeiders niet langer in de mogelijkheid worden gesteld te 'jobshoppen', maar zich verplicht zien actief naar een job te zoeken (Mead, 1986: 72).

Maar de situatie is niet zo eenvoudig. Philippe Van Parijs (1996: 96-97) stelt dat de werkloosheidsval vanuit het gezichtspunt van de werkloze twee belangrijke dimensies herbergt. In de eerste plaats is er het ontoereikend netto-inkomen bij arbeidshervatting, waardoor de 'instrumentele arbeidsprikkels' drastisch vermindert. In de tweede plaats speelt ook de onzekerheid bij het aanvatten van een nieuw sociaal statuut in belangrijke mate mee. Een op het eerste gezicht rationele en verantwoorde risicoaversie kan aldus leiden tot een verminderd zoekgedrag naar jobs of het niet opnemen van preciaire, laagbetaalde arbeidsplaatsen.

Ook voor de werkgever speelt de werkloosheidsval een belangrijke rol. Wanneer het loon het niveau van de uitkering slechts marginaal overstijgt, betekent dit dat de arbeidsprestatie (en de investering van tijd en moeite die hiermee gepaard gaat) slechts minimaal wordt gecompenseerd en dus ook dat de door de werkgever zo gegeerde arbeidsmotivatie niet gemakkelijk wordt geproduceerd. De werkgever heeft in een goed uitgebouwde welvaartsstaat min of meer de keuze tussen enerzijds het aanwerven van goedkope, aan een equilibriumloon betaalde maar minder gemotiveerde en wellicht minder productieve arbeiders of, anderzijds, het selecteren van productieve arbeiders die dan worden vergoed aan het tarief van de dure efficiënte lonen (Akerlof & Yellen, 1986) (7). Bij de laatste optie wordt de meerkost van de efficiënte lonen o.a. gecompenseerd door minder werknemers aan te nemen. De werkloosheidsval kent ook een belangrijke tijdsgebonden dimensie. Een competitieve arbeidsmarkt zorgt er voor dat de arbeider na verloop van tijd minder kans maakt om aan een volwaardige job te geraken: de werkgever heeft er hoegenaamd geen baat bij iemand in te huren die relatief minder geschoold is, minder ervaring heeft, minder geschikte attitudes vertoont of misschien zelfs minder aspiraties heeft (Van Parijs, 1996: 97) (8).

Werkgevers zijn doorgaans niet geïnteresseerd in een leger goedkope, ongemotiveerde 'loonslaven' en ze hebben net zo min reden om volledige tewerkstelling toe te juichen. In een bekend artikel argumenteren Stiglitz en Shapiro (1986) dat werkloosheid een belangrijke 'disciplineringsfunctie' uitoefent en dus 'functioneel' is ten overstaan van een gedereguleerde arbeidsmarkt. Layard, Nickell en Jackman (1994) argumenteren eveneens dat een evenwichtige werkloosheidsgraad de loon-loonspiraal uitschakelt. De poging van loonzetters om hun lonen op te drijven wordt hierdoor verijdeld en de resultaten van particuliere of sectoriële loononderhandelingen blijven binnen een aanvaardbare marge (9). De kunst is een goed en vooral goedkoop evenwicht te realiseren tussen vraag en aanbod (werkgelegenheid en werkloosheid). De cruciale vraag is natuurlijk op welk niveau een dergelijk evenwicht zich zal stabiliseren en of dit niveau aanvaardbaar is voor de maatschappij in haar geheel.

2.3. De rol van bedrijven en de overheid

Het politieke vraagstuk waarmee de laatste sectie eindigde komt verder nog aan bod. In deze sectie wil ik het nog hebben over een moeilijk probleem aan de vraagzijde van de arbeidsmarkt. Zoals Bill Jordan (1996) terecht argumenteert is het niet zo

eenvoudig een arbeidsverplichting à la Mead in de praktijk te organiseren, zelfs al zouden we dit willen. Omgekeerd is het evenmin gemakkelijk het recht op arbeid, zoals dit is ingeschreven in artikel 23 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, concreet te verwezenlijken. De hamvraag luidt in het laatste geval op wie de arbeider zijn recht op arbeid kan verhalen?

Het vraagstuk van de sociale verantwoordelijkheid van de bedrijfswereld met betrekking tot het recht op arbeid is vrij controversieel. De neo-liberaal Milton Friedman kiest in *Capitalism and Freedom* (1962: 133) voor een radicale optie: "there is only one social responsibility of business - to use its resources and engage in activities designed to increase its profits so long as it stays within the rules of the game." Samuel Brittan bekijkt het vraagstuk meer genuanceerd. De werkgever die ijvert voor een klein, goed betaald arbeidsleger, is niet bepaald een publieke weldoener. Brittan (1995: 223) beschrijft hoe bedrijven arbeiders proberen te rangschikken naargelang van hun productiviteit, efficiëntie en betrouwbaarheid, vervolgens de top aanwerven en ten slotte het restant 'dumpen' en overlaten aan de instituties van de welvaartsstaat. Gøsta Esping-Andersen (1990) toont aan dat bedrijven de moderne welvaartsstaat nodig hebben om overbodige arbeiders te dumpen zonder de sociale orde en de algemene koopkracht (en dus het consumptiepeil) te verstoren.

Rekening houdend met de internationalisering van de besluitvorming en de mondialisering van de markt, kan ook de overheid geen sluitende garanties voor tewerkstelling leveren. De overheid is met beide handen gebonden aan een uit de hand gelopen deficit van de overheidsfinanciën, waardoor de subsidiekraan langzaam dichtslibt. Tegelijkertijd wordt de overheid in haar rol van werkgever verplicht mee te draaien in het alsnog sneller draaiende internationale rad van besparingen, efficiëntie en competitiviteit (10). Rifkin (1995: 194) verhaalt hoe de overheid willens nillens deelneemt aan het proces van *lean production* en arbeidsuitstoot. De publieke sector verkrijgt meer en meer het uitzicht van "a public service sweat shop."

Er zijn niet enkel praktische bezwaren om een recht op arbeid te institutionaliseren. We moeten ons in de eerste plaats afvragen of het doel wel steeds de middelen heiligt. Anders gesteld: behoort het creëren van werkgelegenheid *simpliciter* wel een absolute prioriteit te zijn wanneer de effecten van een dergelijke arbeidscreatie misschien de eigenheid van deze arbeid en al haar positieve kenmerken ondergraven. Jon Elster (1988: 77) besluit zijn betoog over het recht op arbeid als volgt: "a right to work that could feasibly be created is not a right to work that is worth having." Ook in die zin kan de moderne organisatie van de arbeid zelfvernietigend werken.

3. DE BETEKENIS VAN ARBEID: EEN REVITALISERENDE INJECTIE

3.1. De intrinsieke waarde van arbeid

De moderne arbeidscrisis wordt voornamelijk geassocieerd met het beperkte economische denkkader waartegen Emile Durkheim reeds aan het eind van de 19e eeuw fulmineerde. "Depuis Adam Smith, la théorie de la division du travail n'a-t-elle fait bien peu de progrès. Ses continuateurs (...), avec une pauvreté d'idées remarquable, se sont obstinément attachés à ses exemples et à ses remarques" (Durkheim, 1893: 9) (11). Het verdoken of expliciete economisme in de moderne arbeidstheorie wordt vooral aangevochten door diegenen die de arbeid een intrinsieke waarde toedichten. John Baker (1987: 94) verwerpt bijvoorbeeld expliciet de zogenaamde *incentive myth*. Arbeid zou volgens deze mythe enkel plaatsvinden mits men de arbeider voldoende materiële (instrumentele) *incentives* geeft. Volgens Baker genereert de arbeid zelf meer (en andere) motieven dan de economische theorie laat uitschijnen. Men moet dan ook meer aandacht schenken aan de betekenis van arbeid voor de moderne mens en de functie van arbeid voor het menselijk bestaan in een moderne samenleving.

Marie Jahoda en Paul Lazarsfeld hebben met hun gerenomeerde studie de aandacht gevestigd op het onderscheid tussen manifeste en latente arbeidsfuncties (12). Uit de studie van Marienthal, het Oostenrijks werklozendorpje, blijkt o.a. dat institutionele arbeid de tijd van individuen structureert, een belangrijke bron van sociale contacten en ervaringen is, het individu verbindt met doeleinden die zijn persoonlijke preferenties overstijgen, status en identiteit levert (en op die manier in belangrijke mate bijdraagt tot de definitie van iemands positie in de samenleving en tot activiteit dwingt), kansen biedt om handelingen te stellen met zichtbare consequenties en mogelijkheden biedt voor het uitdrukken van competenties en vaardigheden (Glorieux, 1995: 34-35).

Recent sociologisch onderzoek bevestigt dit beeld. Ignace Glorieux verhaalt in *Arbeid als Zingever* (1995) hoe mensen die hun arbeid verliezen in grote mate hun rol herdefiniëren door onder meer allerhande activiteiten een arbeidskarakter mee te geven. Opvallend daarbij is dat vooral de plicht, het zogenaamde arbeidsethos, in belangrijke mate wordt verantwoordelijk gesteld voor dit proces. Elk individu heeft blijkbaar de behoefte zich nuttig en verantwoordelijk te voelen en institutionele arbeid is volgens de arbeidssocioloog het middel bij uitstek om aan deze behoefte te voldoen. Bij het verlies van deze arbeid probeert het gros van de mensen andere activiteiten tot arbeid op te waarden. Uit het werk van Glorieux en anderen leren we dat de betekenis van arbeid en haar verschillende functies vooral wordt geïnduceerd door de sociale omgeving. "De arbeidsvervangende activiteiten en ook *serious leisure* worden slechts als dusdanig gepercipieerd in de mate dat ze ook iets betekenen voor anderen. Deze activiteiten ontleen dan ook een groot deel van hun zin aan het nut en de waarde die ze hebben voor de sociale omgeving" (Glorieux, 1995: 46). Deze sociale omgeving beïnvloedt het denken over arbeid op twee manieren.

3.2. De beeldvorming rond arbeid

In de eerste plaats oefent de sociale omgeving druk uit op de beeldvorming rond arbeid. Elk individu concipieert in de moderne maatschappij een arbeidsbeeld dat min of meer consistent is met dat van de anderen. Tegelijkertijd institutionaliseert de samenleving een complex van waarden en normen en regulariseert vervolgens het individuele gedrag overeenkomstig dit patroon. Hierdoor ontstaat in de letterlijke betekenis van het woord een arbeidscultuur of een arbeidsethos, een gemeenschappelijke voedingsbodem waar verschillende particuliere arbeidservaringen groeien en een coherente sociale duiding verkrijgen.

Het is misschien wel belangrijk te vermelden dat dit fenomeen geen onverdeeld positief proces inhoudt. Uit onderzoek blijkt dat de beeldvorming van de moderne arbeid verschillende, historisch gegroeide blinde vlekken bevat. Het moderne arbeidsbeeld faciliteert bijvoorbeeld een strikte arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen en regelt de productieve verhoudingen zowel binnen als buiten het gezin. De formele arbeidsverhoudingen verdoezelen o.a. de inbreng van de diverse, meestal vrouwelijke 'schijn-arbeiders' in de productie van materiële en immateriële goederen. De voortdurende - niet (h)erkende - degradatie van typisch vrouwenwerk en de opwaardering van (vooral mannelijke) formele arbeid houden gelijke tred met belangrijke interne verschuivingen in de kapitalistische samenleving (Wallerstein, 1983: 25). Ivan Illich (1983: 43-44) beschrijft hoe de dominante visie op arbeid leidt tot het beeld van een dubbele economie: een deel waarvan vrouwen relatief worden *uitgesloten* en een ander deel waaraan vrouwen worden *verankerd*. Sociale fenomenen zoals de seksuele arbeidsverdeling blijven aldus verborgen achter de coulissen van de sociaal-normatieve beeldvorming rond arbeid en arbeidsorganisatie.

3.3. De maatschappelijke arbeidsstructuur

De betekenis van arbeid onderhoudt ook een nauw verband met de manier waarop de samenleving zich concreet organiseert en structureert. De manier waarop onze geïnstitutionaliseerde samenleving mensen een tijdsstructuur oplegt kan hier als voorbeeld dienen. Elchardus en Glorieux leggen zeer terecht de nadruk op het belang van tijd in de samenleving. Zij stellen uitdrukkelijk dat een "groot aantal van de arbeidsloze levens zich [blijven] afspelen tegen de achtergrond van het ritme van de arbeidssamenleving" (Elchardus & Glorieux, 1995: 110). Maar dit 'ritme van de arbeidssamenleving' herbergt een merkwaardige *self-fulfilling prophecy*: elke alternatieve tijdsstructuur wordt opgeslorpt vanuit de redenering dat arbeid nu eenmaal het dominante patroon is. De niet-arbeidende mens dient zich met andere woorden volledig aan te passen aan het collectieve ritme dat, dankzij de formele arbeid, de onderstroom van de moderne samenleving vormt.

Iets gelijkaardigs zien we ook gebeuren met betrekking tot sociale statuten. Individuen die niet arbeiden worden collectief onderworpen aan een aantal regels en verordeningen die op maat van formele arbeiders zijn geschreven. De afhankelijkheid van huisvrouwen ten opzichte van de verdiener is hier opnieuw een uitgelezen voorbeeld. Een ander voorbeeld vinden we in David Macarovs beschrijving van de

wage stop. De *wage stop* is het principe dat ervoor zorgt dat uitkeringen nooit het loon uit arbeid overstijgen, ongeacht de reële behoeften van de betrokkenen (Macarov, 1980: 51-65). Het spreekt vanzelf dat hier de sociale aandacht voor noden en behoeften ondergeschikt wordt gemaakt aan de rigide logica van het arbeidsbestel. In dit alles komt tot uiting dat arbeid zeker niet enkel een cultureel fenomeen is. De moderne maatschappij wordt gestructureerd langs duidelijke 'arbeidslijnen', normatieve krijtlijnen waarbinnen moderne burgers geacht worden te vertoeven onafhankelijk van het feit of ze nu daadwerkelijk arbeiden. Maar wat te doen wanneer deze krijtlijnen zelf vervagen onder invloed van radicale verschuivingen in het arbeidsbestel?

4. ARBEIDSVERRUIMING ... OPERATIE RECUPERATIE?

4.1. Het uitzicht op de arbeidsloze samenleving

Het is een kleine stap van het beeld van een zelfvernietigende arbeid naar de idee van de arbeidsloze samenleving. Paul Lafargue, de grote voorloper en voorvechter van *le droit à la paresse*, beschreef de moderne arbeid reeds in 1883 als *un dogme désastreux*. "Une étrange folie possède les classes ouvrières des nations où règne le civilisation capitaliste. Cette folie traîne à sa suite des misères individuelles et sociales qui, depuis deux siècles, torturent la triste humanité. Cette folie est l'amour du travail, la passion moribonde du travail, poussée jusqu'à l'épuisement des forces vitales de l'individu et de sa progéniture" (Lafargue, 1883: 41).

Maar de idee van een arbeidsloze samenleving roept enorme weerstand op. Lafargue's tirade was in de eerste plaats gericht tegen de disciplinerende en mensonterende kenmerken van een groeiende maatschappelijke obsessie voor arbeid. Hannah Arendt klaagt in *The Human Condition* (1958: 118) de ontmenselijking van *animal laborans* aan, maar waarschuwt tegelijkertijd voor het drogbeeld van een arbeidsloze-annex-vrije wereld. De econoom Robert Heilbroner stelt in één van zijn denkoefeningen in 'wereldse filosofie', *The World of Work* (1988: 83), dat het beeld van de arbeidsloze samenleving ons diep verontrust omdat het impliceert dat arbeid 'slechts' een product is van de moderne samenleving. Dit gaat rechtstreeks in tegen de traditionele en religieus gegronde idee dat de samenleving een product van onze eeuwenlange noeste arbeid is (zoals de seculiere variant van het protestantse arbeidsethos ons nog steeds leert). Het valt de moderne mens moeilijk te accepteren dat zijn arbeid misschien niet zo essentieel is als men hem gedurende de laatste twee eeuwen heeft laten uitschijnen. Maar is de formele arbeid wel de échte menselijke arbeid?

4.2. De bevrijding van arbeid

In zijn boek *Travailler moins pour travailler tous* (1993: 82) wijdt Guy Aznar een hele sectie aan de relatie tussen arbeid en het menselijk leven. "Le travail, c'est la vie; ou, si l'on veut, la vie, c'est du travail." Met een dergelijk filosofisch postulaat lossen we natuurlijk de arbeidscrisis niet op, maar de zinsnede vertolkt wel het overheersende gevoel waarmee een derde groep critici, de zogenaamde post-industrialisten, deze crisis benaderen. De postindustriële benadering kant zich expliciet tegen een verenging van het arbeidsbegrip tot de notie 'formele job'. De kritieken van Aznar en vooral die van zijn spitsbroeder en *compagnon de route*, André Gorz, zijn in de eerste plaats gekeerd tegen de strikt geformaliseerde en geïnstrumentaliseerde organisatie van de moderne arbeid. Hun kritiek laat zich grotendeels begrijpen vanuit een diepe afkeer voor arbeidsvormen die de moderne mens in meerdere opzichten van zijn eigenheid vervreemden (13).

Historisch en vergelijkend cultureel onderzoek bevestigt de voornaamste assumptie van deze strekking, namelijk dat arbeid meer inhoudt dan een job. In een recent boek beschrijft Dominique Méda (1995: 26-30) arbeid als "notre fait social total." Arbeid vormt geen antropologische categorie, geen onveranderlijke essentie van de menselijke natuur. De moderne arbeid wordt in de eerste plaats door de totaliteit van de instituties van onze samenleving als een sociaal feit geconstrueerd en vervolgens als 'natuurlijk' geponeerd. De recente ontwikkelingen leiden er echter toe dat juist het *totale karakter* van deze formele arbeid degradeert. Er doemen te veel restcategorieën op die hoe langer hoe minder verbonden zijn met het dominante beeld van formele arbeid. Claus Offe gaat om die reden in een controversieel artikel (1985) zelfs zo ver zich luidop af te vragen of arbeid *überhaupt* nog wel geschikt is als sociologische categorie.

De postindustriële benadering suggereert een uitweg uit deze patstelling: de radicale arbeidsverruiming. Gorz' op Habermas geïnspireerde kritiek van de economische rationaliteit en de aliënering die daarmee gepaard gaat wordt in *Métamorphoses du travail* (1988) uitgewerkt tot een analytische scheiding tussen heteronome en autonome arbeid. Heteronome arbeid maakt deel uit van het instrumentele handelen en wordt in het arbeidsbestel onophoudelijk geformaliseerd (i.e. aan externe regels gebonden). Gorz pleit ervoor talrijke vormen van niet-formele autonome arbeid (de zorgarbeid, het vrijwilligerswerk) te herwaarderen. De autonome arbeid symboliseert, in tegenstelling tot haar heteronome variant, de arbeid die de mens zijn vrijheid en zijn waardigheid laat en die volgens Gorz nauwer aansluit bij de essentie van het menselijk bestaan. Guy Aznar (1993: 239) spreekt terzake nogal extatisch over *le travail impliqué*, d.i. een vorm van arbeid die het individu toelaat "de se glisser personnellement dans les méandres de l'activité, dans les replis de l'objet. C'est faire partie de l'objet, avoir une part de soi incluse dans l'objet, au point que l'objet, parfois, porte mon empreinte et me ressemble." Het is duidelijk dat we zowel de beeldvorming rond arbeid als de structuren waarin arbeid vandaag optreedt moeten herdenken om aan deze verzuchting tegemoet te komen (De Wispelaere, 1996; Diels, 1996).

4.3. De grenzen van de 'verruimde' arbeid

De postindustriële benadering kent in deze vorm echter twee belangrijke problemen. Ten eerste verleggen zij weliswaar de moderne grens tussen formele arbeid en niet-arbeid, maar het grensgebied wordt zelf niet afdoende gefundeerd. Aznar poneert opnieuw een filosofische uitspraak om zijn visie op arbeid te verantwoorden: "La vie c'est la rencontre d'une énergie et d'une résistance, rencontre que l'on appelle travail" (Aznar, 1993: 82). Een dergelijke uitspraak appelleert misschien aan de gevoelens van *animal laborans*, maar kan in deze vorm moeilijk als een overtuigend argument worden beschouwd.

Ten tweede negeert de postindustriële theorie het feit dat arbeid slechts een onderdeel vormt van een groot maatschappelijk spanningsveld, m.a.w. dat het probleem ruimer is dan het strikte arbeidsveld. De toenemende individualisering van de samenleving neemt niet weg dat het uiteindelijk de sociale, economische of politieke machtsposities zijn die bepalen in hoeverre een individu door middel van zijn/haar arbeid tot ontwikkeling komt. Hoe gaan we bijvoorbeeld in die context de vooral vrouwelijke zorgarbeid concreet opwaarderen? Door ze te remunereren, i.e. onder te brengen in de klasse van 'echte' arbeid (14)? Of door iedereen (in casu de mannen) te verplichten een deel van dit werk te doen (Walzer, 1983: 165)? Het antwoord van de postindustrialisten op dergelijke vragen lijkt mij - voor zover bestaande - niet overtuigend.

5. ARBEID EN HET MODERNE SOCIALE CONFLICT

5.1. Het deficit van de eenzijdige arbeidsfocus

Zo langzamerhand wordt duidelijk dat arbeid zelf hoe langer hoe meer tot een constitutief onderdeel van de crisis is geworden. "Today, work is no longer the obvious solution to social problems, but a part of the problem itself" (Dahrendorf, 1988: 143). De moderne arbeidscrisis vertoont verschillende aspecten die, met de woorden van de Duitse socioloog en filosoof Jürgen Habermas (1976), wijzen op een legitimiteitscrisis en rechtstreeks leidt naar wat in het hedendaagse Franse discours wordt betiteld als een *nouvelle question sociale* (Rosanvallon, 1995; Castel, 1995; de Foucauld & Piveteau, 1995). Deze ontwikkeling opent een aantal interessante perspectieven voor de analyse van de moderne arbeidscrisis.

1. De arbeidscrisis is een uitermate complex probleem. We moeten dringend afstappen van de moderne *pensée unique* die elke vorm van concrete arbeid omwikkelt met een strikt en vooral eenzijdig formalisme. Arbeid is geen onafhankelijk, objectief fenomeen: het is een zoeklicht dat verschillende sociale velden bestrijkt. Het resultaat van een dergelijk theoretisch zoeklicht is zowel afhankelijk van hetgeen er te zien is als van de kwaliteit van het instrument in kwestie en van de manier waarop men ermee omgaat (Popper, 1945: 490). De arbeidscrisis wordt vandaag voortdurend belicht (misschien zelfs overbelicht) door technische instrumenten en een eng, instrumentalistisch politiek discours. Het moderne arbeidsbeeld wordt sterk gekleurd door het dominante pro-arbeiddiscours van de afgelopen eeuwen en wordt daardoor nogal eenzijdig en ongenueanceerd ingevuld.

2. De betekenis van arbeid en de rol die arbeid *moet* spelen in de samenleving hangt voor een groot deel af van de manier waarop we de maatschappij *willen* organiseren. Het lijkt dus aangewezen het referentiekader van de moderne arbeid open te trekken en ons niet *a priori* vast te pinnen op één of andere gefixeerde visie op arbeid. We moeten ons niet zozeer afvragen of de moderne arbeid wel nog kan/mag voortbestaan, welke functies ze vervult en wat ze allemaal vermag, maar ons eerder concentreren op de vraag waaraan de verscheidenheid van individuen in onze snel evoluerende samenleving nood heeft om adequaat te functioneren en welke rol de moderne arbeid hierin kan spelen.

3. Het beantwoorden van deze vragen vereist een wezenlijke omkering van de heersende politieke logica. Het herpolitiseren van het arbeidsvraagstuk vraagt een nieuwe analytische focus: de prioriteit van politieke vraagstukken. We kunnen deze herpolitiserings concreteriseren aan de hand van drie vragen: Welke samenleving wensen wij? Met welke mogelijkheden/beperkingen worden individuen geconfronteerd? Welke 'rol' speelt arbeid in heel dit complex?

In het verdere verloop van deze tekst wil ik de politisering van de moderne arbeid verduidelijken met behulp van een viertal stellingen en het geheel systematiseren aan de hand van het aan Dahrendorf ontleende begrip 'modern sociaal conflict'. In de resterende secties argumenteer ik dat dit gepolitiseerde kader een beter beeld schetst van de voornaamste sociale dimensies waarin formele arbeid optreedt en probeer ik

ook de politieke en ethische patstelling, waarin we door de overdreven technische benadering van de arbeidscrisis zijn terechtgekomen, te ontrafelen.

5.2. De politisering van de arbeidscrisis: 4 stellingen

De 'politisering van de moderne arbeid' kan worden onderbouwd vanuit vier, onderling nauw verbonden stellingen: welvaartspluralisme, positionele economie, gelijke sociale waardering en het belang van sociale keuzen.

1. In de moderne arbeidssamenleving leven talrijke individuen in 'objectief' verschillende contexten en onderhouden tegelijkertijd ook 'subjectief' verschillende ideeën over het adequaat functioneren in deze samenleving. Maurice Roche (1992: 43) benoemt dit uitgangspunt met het begrip 'welvaartspluralisme'. Welvaartspluralisme vertrekt van een innige verhouding tussen arbeid, arbeidsbegrip en sociale context: elke abstractie van de sociale context maakt de arbeid zowel objectief als subjectief zinledig (15). Welvaartspluralisme symboliseert dus zowel de immense verscheidenheid van concrete arbeidsvormen als hun uiteenlopende effecten op het niveau van het individu.

2. Op het niveau van de samenleving wordt het welvaartspluralisme niet enkel gevat in een materiële economie, waarin de efficiënte provisie van goederen centraal staat, maar eveneens in een *positionele economie*. In de positionele economie is vooral de relatieve positie van het individu of de groep ten aanzien van anderen belangrijk (Hirsch, 1977). In het arbeidsbestel leven verschillende mensen weliswaar in talrijke, kwalitatief verschillende arbeidscontexten (cfr. het welvaartspluralisme), maar er bestaat niettemin een sociale rangschikking waarin niet iedereen gelijk(w)aardige mogelijkheden verkrijgt. Het moderne arbeidsbestel behandelt niet iedereen op dezelfde manier: de voor- en nadelen die aan een bepaalde arbeidsorganisatie zijn verbonden worden zeker niet gelijk verdeeld (16). Het belangrijkste socio-politieke vraagstuk betreft hier de verhouding tussen de materiële en de positionele economie: welke bijkomende reële mogelijkheden verkrijgt het individu door een verbetering van zijn positie in de materiële en de positionele economie (17)?

3. T.H. Marshall betoogt in zijn gekend essay *Citizenship and Social Class* dat de materiële (en positionele) ongelijkheden inherent aan een kapitalistische organisatie van de samenleving nooit mogen leiden tot een civiele ongelijkheid. "There is a kind of basic human equality associated with the concept of full membership of a community - or, as I should say, citizenship - which is not consistent with the inequalities which distinguish the various economic levels of society" (Marshall, 1950: 6). Naast de uitgesproken verscheidenheid van de arbeidende mens bestaat er volgens Marshall een soort basisgelijkheid die voortdurend moet in acht worden genomen. Marshall (1950: 24) verantwoordt deze idee in zijn essay door het principe van de *equal social worth*.

4. De interactie tussen de verschillende uitgangspunten van het welvaartspluralisme, de positionele economie en het principe van de *equal social worth* leiden in meerdere opzichten tot interne contradicties. Om een uitweg uit dit complexe sociale spanningsveld te vinden, is het m.i. vooral nodig de sociale opties en keuzemoge-

lijkheden van het individu in het politieke veld uit te breiden. Het moderne individu moet *als individu* worden geherwaardeerd: zijn/haar stem dient vertaald te worden in een maatschappelijk discours waarin het *a-priori* van de formele arbeid geen prioritaire rol speelt. Het bevragen van de functie van arbeid in dit systeem vereist in de eerste plaats een zoektocht naar de juiste verhouding tussen de basisprincipes van de samenleving en de verschillende posities die individuen in deze samenleving innemen (18).

Het samengaan van deze vier assumpties betekent niets meer of minder dan een kwalitatieve verschuiving in de verhouding tussen arbeid en de samenleving. Het impliceert m.i. ook een breuk in de manier waarop deze verhouding doorgaans wordt benaderd. In de volgende secties wil ik de arbeidscrisis analyseren aan de hand van een model dat deze breuk weerspiegelt, namelijk het sociaal conflict-model van de Duits-Britse socioloog Ralf Dahrendorf.

5.3. Het moderne sociaal conflict

Volgens Dahrendorf is een sociaal conflict niets meer of minder dan een tweestrijd tussen twee belangrijke sociale principes: *provisions* en *entitlements*. Dahrendorf beschrijft in *The Modern Social Conflict* (1988) hoe deze principes uiteen worden gedreven door een tegengestelde logica. De provisiedimensie wordt voortgedreven door efficiëntie, terwijl het domein van rechten/plichten steeds een zekere maatschappelijke gelijkheid veronderstelt (19). Het samengaan van *provisions* en *entitlements* vormt een onafgebroken bron van sociale spanningen en de voornaamste taak van de samenleving is dit spanningsveld in evenwicht te houden, zodat zowel de economische groei als de sociale orde zich optimaal kunnen ontplooiën.

In de moderne variant van het sociale conflict speelt de organisatie van de formele arbeid een bijzonder grote rol. Arbeid vormt in de moderne welvaartsstaat eerst en vooral het primaire medium om een inkomen te verwerven en de toevloed van materiële goederen in het huishouden op een duurzame wijze te verzekeren (*provision*). Arbeid symboliseert bovendien de legitieme veruitwendiging van de participatie aan de samenleving en van de sociale status die daarmee overeenkomt (*entitlement*). Wanneer deze processen zich vandaag radicaliseren onder invloed van de arbeidscrisis, escaleert het sociale conflict en loopt de maatschappij het gevaar dat zij zichzelf als het ware de-legitimeert. De belangrijkste vragen voor de komende jaren zijn m.i. de volgende. 1. Overtreffen de voordelen van het behoud van de moderne arbeid in de huidige context de nadelen? 2. In hoeverre resulteert een alternatief in een beter evenwicht? 3. In hoeverre delen de verschillende betrokkenen in gelijke mate in de voor- en nadelen van respectievelijk het behoud van of een alternatief voor de moderne arbeidsorganisatie?

Met deze vragen in het achterhoofd wil ik in het verdere verloop van deze tekst de moderne arbeidscrisis langs de twee belangrijke dimensies van Dahrendorfs sociale-conflictmodel analyseren. In de eerste plaats gaat mijn aandacht uit naar het com-

modifiërings- en decommodifiëringsproces in de moderne arbeidsorganisatie. De omschakeling van een vroegindustriële naar een moderne welvaartsstaat en de daaropvolgende radicalisering van de arbeidscrisis heeft m.i. een groot deficit veroorzaakt in de distributie van sociale goederen. Een tweede probleem betreft de formalisering en institutionalisering van arbeid en arbeidsrechten/plichten in de samenleving. De arbeider is in het moderne arbeidsbestel een bevoorrecht lid van de samenleving, maar ook de distributie en de kwaliteit van dit lidmaatschap worden m.i. bedreigd door de moderne arbeidscrisis.

6. ARBEID, MATERIËLE PROVISIE EN (DE-)COMMODIFIËRING

De innige verhouding tussen arbeid en de provisie van materiële goederen is uiteraard niet nieuw. Dit neemt niet weg dat het beeld van arbeid als een noodzakelijke voorwaarde voor deze provisie historisch sterk is geëvolueerd. Het ontstaan van het industriële kapitalisme en in een latere fase de opkomst van de welvaartsstaat zijn beide gepaard gegaan met een grondige opwaardering van de geformaliseerde arbeid. Arbeid werd gaandeweg gecommodificeerd en verankerd in een specifieke sociale structuur: de moderne arbeidsmarkt.

6.1. Het industriële kapitalisme en de commodifiëring van arbeid

In het industriële kapitalisme verkrijgt arbeid voor het eerst haar dubieus statuut als productiefactor. In maatschappelijk opzicht wordt deze ontwikkeling voornamelijk geassocieerd met het probleem van de arbeidsdiscipline. De historicus E.P. Thompson heeft in zijn magnum opus *The Making of the English Working Class* (1963) aangetoond dat de constructie van een consistent en bruikbaar arbeidsethos vooral gepaard ging met een verregaande disciplinerende van de arbeidersmassa. De drijfkracht achter dit proces was vrij eenvoudig. "The factory system demands a transformation of human nature, the 'working paroxysms' of the artisan or outworker must be methodized until man is adapted to the discipline of the machine" (Thompson, 1963: 397-398). Abram de Swaan (1988) illustreert hoe een dergelijke disciplinerende in praktijk werd gebracht: de gevestigde orde kanaliseerde het gedrag van armen, landlopers en andere 'sociale abnormalen' in een strikt arbeidsgericht kader door middel van soms zeer extreme tuchtmaatregelen.

De vermarkting van de arbeid heeft grote gevolgen voor het leven in het industriële kapitalisme. De commodifiëring van arbeid gaat hand in hand met "the transformation of independent producers into propertyless wage-earners" (Esping-Andersen, 1990: 35). Het proletariseringsproces omvat eigenlijk twee simultaan optredende sociale ontwikkelingen: de institutionalisering van formele loonarbeid op het maatschappelijk niveau en de afbraak van informele beschermingsmechanismen op het niveau van het huishouden. Beide processen bevorderen rechtsstreeks de dominante positie van de arbeidsmarkt door tegelijkertijd de beschikbaarheid van de arbeiders

voor deze markt én de afhankelijkheid van het huishouden van formele loonarbeid op te drijven.

Immanuel Wallerstein (1983) schrijft dat een enge, lineaire beschrijving van het proletariseringsproces slechts een deel van de realiteit weergeeft. Het 'historisch kapitalisme' heeft namelijk niet enkel individuen naar de formele arbeidsmarkt gedreven maar tegelijkertijd tal van individuen uitgestoten (20). De informele arbeid van mannen en vrouwen, jongeren en ouderen wordt in het proletariseringsproces bijvoorbeeld systematisch ondergewaardeerd. Tegelijkertijd wordt ook niet erkend dat deze arbeid juist een essentiële voorwaarde is om de institutionalisering van formele arbeid door te voeren. Ivan Illich (1981; 1983) betitelt de verborgen vormen van arbeid om die reden sprekend als *shadow work* (21).

Het traditionele industriële kader wordt vandaag grondig dooreengeschied door tal van sociale ontwikkelingen. De recente desorganisatie en desoriëntatie van het industriële kapitalisme en de arbeidsmarkt voeren de interne spanning ten aanzien van de regulatie van het systeem steeds verder op (Lash & Urry, 1987; Amin, 1994). Volgens de Duitse socioloog Peter Wagner ondergaat ook de verhouding tussen vrijheid en discipline in de moderne samenleving een dynamisch kwalitatieve evolutie: de *locus* van waaruit sociale handelingen worden uitgevoerd en externe controle op het geheel wordt uitgeoefend verschuift voortdurend (Wagner, 1994: 128). De organisatie van de moderne arbeid en ook het sociale leven in een dergelijk gedesorganiseerd bestel ondervinden nefaste gevolgen van deze recente ontwikkelingen en het ontbreken van een op het eerste zicht doelgerichte *locus of agency and control* (Offe, 1985).

6.2. De moderne welvaartsstaat en de de-commodifiëring van arbeid

Het probleem van de interne spanningen in het commodifiëringsproces is vandaag, in het licht van een structurele arbeidscrisis, brandend actueel. De reden hiervoor is dat het moderniseringsproces, naast een doorgedreven commodifiëring van de arbeid, ook een nieuwe vorm van de-commodifiëring met zich mee heeft gebracht. De vroegere informele beschermingsmechanismen verliezen een deel van hun veerkracht en worden voor een groot deel vervangen door een geformaliseerd systeem: de welvaartsstaat (Lis & Vanthemsche, 1996). Robert Goodin (1988) argumenteert dat de grote afhankelijkheid van het moderne huishouden van een direct of indirect inkomen uit loonarbeid expliciet de morele en politieke rationaliteit achter de welvaartsstaat aangeeft. Deze opmerking leidt ons rechtstreeks naar twee grote sociale vraagstukken. In hoeverre biedt de arbeidsmarkt zelf voldoende mogelijkheden aan de arbeiders om in hun reële behoeften te voldoen? In hoeverre kan de welvaartsstaat worden beschouwd als een afdoende bescherming tegen turbulenties op of van de arbeidsmarkt?

Het betoog van Goodin leidt gemakkelijk tot twee foutieve interpretaties. Het is eerst en vooral verkeerd zonder meer te veronderstellen dat alléén de welvaartsstaat het

individueel beschermt tegen de vrije markt. Onderzoek toont aan dat diverse informele beschermingsmechanismen vandaag nog een grote rol spelen (Pahl, 1984; 1988; Smith & Wallerstein, 1992). Maar dit betekent zeker niet dat de informele economie de ongelijkheden in de arbeidsmarkt egaliseert. Integendeel, zoals Gershuny (1988: 583) aanhaalt is "the underground economy no substitute for conventional employment". De reden hiervoor is dat ook 'hidden work', zoals Gershuny dit betitelt, sterk afhankelijk is van de toegang tot een geschikte markt. Uit empirisch onderzoek blijkt dat het zogenaamde zwartwerk vooral wordt uitgevoerd door mensen die reeds toegang hebben tot bepaalde segmenten van de formele arbeidsmarkt (22).

Ook de tegenstelling tussen (welvaarts)staat en (arbeids)markt - o.a. weergegeven in de idee dat de welvaartsstaat is ontstaan als beweging *tégen* de markt - is niet altijd correct. Het is even goed mogelijk de opgang van de welvaartsstaat te beschrijven als een *noodzakelijke voorwaarde* voor de uitbouw van een moderne arbeidsmarkt. Vandaag treedt de welvaartsstaat via verschillende maatregelen (o.a. het vervroegde pensioen) op als een functionele ondersteuning van de arbeidsmarkt. We mogen niet vergeten dat de meeste voorzieningen van de welvaartsstaat nog in grote mate selectief zijn, doelbewust worden beperkt in tijd en hoogte, en in grote mate afhankelijk zijn van een arbeidstoets, een middelentoets of voorafgaande contributies. Gøsta Esping-Andersen (1990: 22) besluit m.i. terecht dat "the mere presence of social assistance or insurance may not necessarily bring about significant de-commodification if they do not substantially emancipate individuals from market dependence."

De arbeidsmarkt wordt overigens nog al te gemakkelijk gelijkgeschakeld met andere economische markten, terwijl de vermarkting van arbeid wordt belemmerd door structurele factoren die we in andere markten niet terugvinden. Zo is het bijvoorbeeld onmogelijk de productiefactor 'arbeid' te scheiden van het sociale individu 'arbeider'. "Labour power is a special commodity in that it cannot be detached from the worker. They do not literally leave their labour power at the factory gate and pick it up in the evening" (Glyn, 1987: 105). Dit heeft belangrijke strategische consequenties. De arbeider kan doorgaans niet wachten tot de meest gunstige optie opduikt. Hij is verplicht zijn arbeidskracht steeds opnieuw op relatief korte termijn te regenereren, hetgeen uiteraard belangrijke consequenties met zich meebrengt met betrekking tot de machtsrelaties tussen werkgevers en werknemers (23).

6.3. Radicale commodifiëring als antwoord op de crisis van de welvaartsstaat?

Arbeid wordt op twee manieren gekoppeld aan het voortbestaan van de moderne welvaartsstaat. Ten eerste dient een staat over een aanzienlijk economisch surplus te beschikken, alvorens een deel van haar uitgaven kan worden besteed aan het bevorderen van welvaart (Esping-Andersen, 1990: 13-14). Ten tweede moet dit surplus ook *duurzaam* worden verzekerd (Van Parijs, 1995).

De idee van de moderne welvaartsstaat stoelt op de aanwezigheid van enkele belangrijke, inmiddels min of meer gedateerde premissen: 1. het stabiele kerngezin en de seksuele arbeidsverdeling (huisvrouwen versus mannelijke broodwinners); 2. volledige tewerkstelling (voldoende stabiele, primaire jobs); 3. een verzekerd inkomen uit arbeid (duurzame economische groei in combinatie met een beheersbare inflatie). Recente sociale evoluties - de toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen, het uiteenvallen van het traditionele kerngezin en de segmentering van de arbeidsmarkt - bedreigen niet enkel de tewerkstelling maar ook in toenemende mate de provisiefunctie van de welvaartsstaat. De moderne welvaartsstaat wordt vervolgens ook aangetast door het overschrijden van budgettaire grenzen in 'uit de hand gelopen' welvaartsprogramma's en het ondermijnen van de productieve basis waarop de welvaartsstaat zich niet alleen financieel-economisch maar ook sociaal-politiek ent (24). Beide fenomenen duwen de arbeid en de materiële provisie van goederen als het ware terug in de richting van een *radicale commodifiëring*.

De opkomst van een neoconservatieve *workfare* vormt natuurlijk het meest tot de verbeelding sprekende scenario van een dergelijke radicale commodifiëring (Mead, 1986). Het terugdringen van de sociale bescherming en het uitleveren van de arbeider aan de dynamische krachten van de arbeidsmarkt lijkt in de gegeven omstandigheden een valabele optie (met het bijkomende 'voordeel' dat de arbeider de verantwoordelijkheid draagt voor zijn eigen situatie). In dit scenario wordt de ruimte voor het uitoefenen van informele sociale activiteiten stevig verankerd in de formele arbeid. Dit alles heeft één belangrijke, toch wel perverse consequentie: terwijl het kwalitatieve niveau van de formele arbeid onder sterke maatschappelijke druk daalt (men wordt verplicht eender welke job aan te nemen; hoe vuil, slecht betaald of gevaarlijk ook), gaat ook de kwaliteit van de informele activiteiten aan deze structurele belasting ten onder. Anders gesteld: de totaliteit aan sociale activiteiten valt ten prooi aan een rationaliteit die poogt de formele arbeid te redden door het hele sociale veld te radicaliseren. Hierdoor komt het formele systeem zelf nogmaals onder een sterke economische, sociale en - op langere termijn - politieke druk te staan, om de eenvoudige reden dat informele activiteiten in grote mate de basis van het formele systeem vormen (Wolfe, 1989).

6.4. De 'magische driehoek' in de moderne arbeidstheorie

De formele arbeidsmarkt en de welvaartsstaat kunnen de doorsnee arbeider niet langer verzekeren wat hem slechts enkele decennia geleden, in de euforie van de *Trentes Glorieuses*, was beloofd. De *magic triangle* van volledige werkgelegenheid, inkomenszekerheid en aantrekkelijke arbeidsvoorwaarden verliest veel van haar mystieke faam (Offe, 1985: 136). Deze magische driehoek staat vandaag bloot aan talrijke sociale *trade-offs*, ingegeven door de dominante economische logica van groei, efficiëntie en competitiviteit. Arbeiders leren zich vandaag aan te passen aan een bestel waarin de creatie van jobs (eender welke job!) belangrijker is dan het uitbouwen van arbeidsplaatsen met goede doorgroeimogelijkheden, aangename arbeidsomstandigheden, een aangepaste financiële remuneratie en een degelijk toekomstperspectief (jobzekerheid). Het leven in de moderne welvaartsstaat wordt meer en meer gedirigeerd door wat Fred Hirsch (1977) heeft betiteld als de sociale limieten van de groei.

Terwijl de moderne arbeid en ook de materiële provisie van de vruchten van deze arbeid aan banden worden gelegd door diverse verschuivingen binnen het systeem, wint een karakterisering van arbeid als een politiek medium aan belang. De nieuwe sociale kwestie heeft niets meer te maken met een zuivere materiële provisie (Rosanvallon, 1995). Niets minder dan het voortbestaan van de samenleving zoals we die nu kennen staat op het spel. De arbeidscrisis wijst rechtstreeks naar het vraagstuk van het burgerschap of het lidmaatschap van de samenleving.

7. ARBEID, PARTICIPATIE EN SOCIALE ORDE

Het is zeker niet omstreden te stellen dat arbeid in de moderne samenleving een belangrijke *asset* vertegenwoordigt. Het cruciale vraagstuk is echter wie het recht op en dus ook het vruchtgebruik van deze arbeid verkrijgt. Het probleem is dat arbeid enerzijds zowel voor de individuele arbeider als voor de samenleving een waardevol goed inhoudt, terwijl anderzijds de belangen van beide partijen ver uit elkaar kunnen liggen. De fameuze *trickle down*-strategie van Adam Smith schijnt in dit domein niet helemaal op te gaan (25). Lawrence Mead (1986: 69) verkondigt merkwaardig genoeg een universeel standpunt wanneer hij stelt dat "under current conditions, society's interest in work can be greater than the individual's."

De verhouding tussen arbeid en de samenleving wordt met betrekking tot de arbeidscrisis doorgaans echter zeer eng beschouwd. Maurice Roche (1992) raakt m.i. de kern van de zaak wanneer hij schrijft dat de meeste dominante vertogen vandaag een overdreven nadruk leggen op de plicht tot arbeid, waardoor ze de sociale perceptie van de arbeidscrisis grotendeels vervormen. Algemeen wordt daarbij gesteld dat arbeid noodzakelijk is om de individuele participatie in de samenleving te bevorderen en de voortdurende opbouw van deze samenleving te verzekeren. In deze

sectie wil ik beide cruciale veronderstellingen aan een kritisch onderzoek onderwerpen.

7.1. Arbeid en maatschappelijke participatie

Arbeid wordt doorgaans nogal simplistisch gelijkgeschakeld met maatschappelijke participatie. Zo stelt Jocelyn Pixley in *Citizenship and Employment* (1993: 199): "Alternatives to wage labour have served to undermine the citizenship of whole categories of the populations involved. (...) The basic conditions for political participation in modern society are strongly linked to mainstream employment."

Een eerste kritiek op deze uitlating betreft Pixleys koppeling van "citizenship" met "categories of the populations involved." In *Spheres of Justice* (1983) geeft de politieke filosoof Michael Walzer in treffende bewoordingen weer hoe gemeenschappen worstelen met de paradox van de inclusieve uitsluiting. Hij schrijft dat men burgerschap moet beschouwen als een recht op politieke inclusiviteit. Maar paradoxaal genoeg kan een gemeenschap niet bestaan zonder tegelijkertijd een (beperkt) recht tot uitsluiting in te stellen. Het behouden van het evenwicht tussen beide 'rechten' vergt nogal wat 'maatschappelijke acrobatiek' vanwege de verschillende instituties van de moderne samenleving. De kern van de zaak wordt gevormd door de vraag wie om welke reden een lidmaatschap van welke groep krijgt en wie om welke reden wordt uitgesloten. We mogen daarbij niet vergeten dat het lidmaatschap van de samenleving, zoals Walzer terecht benadrukt, de basis vormt voor het verkrijgen én het adequaat gebruiken van sociale goederen (26).

Onze samenleving herbergt in werkelijkheid verschillende participatieve clusters of sferen, waaronder het arbeidsveld *strictu sensu*. Het verbinden van burgerschap met formele arbeid impliceert onvermijdelijk de uitsluiting van sociale categorieën, hetgeen dan weer de inclusiviteit en de eenheid van de samenleving bedreigt. In de praktijk zien we bijvoorbeeld hoe het stigmatiseren van werklozen deze mensen een vorm van tweederangsburgerschap opdringt. De logica achter dit proces heeft m.i. niet noodzakelijk iets te maken met een intrinsieke band tussen arbeid en burgerschap, maar alles met het institutionaliseren van *bepaalde vormen van sociale activiteiten* als bevorderend voor de solidariteit en de sociale cohesie van de maatschappij (27).

Een tweede kritiek betreft de notie 'participatie' zelf. Carole Pateman heeft herhaaldelijk betoogd dat arbeidersparticipatie, zowel in het arbeidsveld als in de maatschappij, in veel gevallen een pseudo-participatie inhoudt. Daadwerkelijke participatie vereist volgens Pateman (1970: 68) het samengaan van drie elementen: een geformaliseerde vorm van macht, een effectieve inbreng in het beslissingsproces en een gelijke toegang tot alle niveaus van de besluitvorming. Maar participatie heeft zeker evenveel te maken met het *ervaren* van de sociale context waarin men leeft als met de *formele procedures* waarmee men probeert deze context actief bij te sturen. Bill Jordan verwoordt het als volgt: "We inhabit for much of our lives a public

domain, which we share with our neighbours and fellow citizens. We only know about our interests through discussing the problems and possibilities which our shared world gives us" (Jordan, 1989: 49). Het lijkt mij twijfelachtig dat de formele arbeid het uitgebreide gamma aan sociale ervaringen dat onze wereld biedt kan bevatten. De praktijk wijst ook uit dat formele arbeid op zich geenszins een inbreng in de procedurele besluitvorming van onze gemeenschap verzekert. De hechte band tussen formele arbeid en participatie berust dus schijnbaar eerder op een proces van 'sociale mythologisering' dan op een duidelijk waarneembaar verband.

7.2. Structurele versus functionele benaderingen van arbeid en burgerschap

De aandacht voor de positieve verhouding tussen formele arbeid en burgerschap wordt vooral ingegeven door de problemen die opduiken wanneer formele arbeid ontbreekt (cfr. Jahoda's latente functies). In de eerste plaats is er de vaststelling dat niet-arbeiders *structureel* belemmerd worden in de uitbouw van een waardig sociaal leven. We hebben reeds eerder gesteld dat de kern van dit probleem in wezen ligt bij de institutionele organisatie van de maatschappij, met name het gebrek aan middelen en mogelijkheden van niet-arbeiders in een arbeidsgeoriënteerde maatschappelijke omgeving.

In de tweede plaats duiken bij niet-arbeiders geregeld problemen op van eerder *functionele* aard. Deze problemen hangen samen met de afhankelijkheidsstatus, de relatieve inactiviteit en het (gepostuleerde!) gebrek aan motivatie van de niet-arbeider. Pierre Rosanvallon (1995) wijst hier nogal sloganesk met de beschuldigende vinger naar *l'État passif-providence*. Jocelyn Pixley (1993: 292) spreekt meer genuanceerd over het spanningsveld tussen 'afhankelijke' en 'conflictuele' participatie in één en dezelfde organisatie. Het probleem is dat burgers in de samenleving doorgaans verschillende potentieel-conflictuele posities innemen. Volgens Pixley kan iemand die voor zijn levensonderhoud afhankelijk is van de samenleving, zijn burgerfunctie niet volledig opnemen omdat deze afhankelijkheid hem/haar kwetsbaar maakt in een potentieel conflict. Pixley vergeet daarbij wel gemakkelijkschalve dat ook arbeiders voor een groot deel worden gesubsidieerd door de welvaartsstaat, en zich dus niet zo onafhankelijk kunnen opstellen als zij aanneemt. Zij vergeet ook dat de welvaartsstaat regels kan instellen die het mogelijk maakt om, zoals Michael Walzer (1983) betoogt, bepaalde verhoudingen en verbanden tussen deelsystemen in de samenleving formeel te blokkeren.

Ook hier geldt weer dat 'afhankelijkheid' in wezen een geïnstitutionaliseerd fenomeen is, ingegeven door de sociale verhoudingen tussen diegenen die 'bijdragen' en diegenen die 'ontvangen'. Het is hier dat de logica van de materiële provisie samenvloeit met die van het burgerschap. Het huidige systeem bekrachtigt deze perverse verhouding voortdurend en houdt aldus het hele spanningsveld in stand.

7.3. Conditionele cooperatie en multivalentie

De logica van het moderne systeem wordt begrijpelijk wanneer we ons verplaatsen naar het meest algemene niveau. Volgens Michael Taylor wordt elke samenleving gekenmerkt door een voortdurende spanning tussen het geheel en de samenstellende delen. "In any sort of society, social order is generally found desirable, but its maintenance is nevertheless problematic and the chief immediate sources of the problem are to do with social order being an example of what economists call a public or collective good" (Taylor, 1982: 39). De inzichten van de *rational choice*-theorie en de economische speltheorie leren ons dat coöperatie in de meeste gevallen een degelijke strategie is (Taylor, 1987; Elster, 1988; Barry, 1989). Het probleem is dat de samenleving - met name een complex gestructureerde samenleving als de moderne welvaartsstaat - een manier moet ontwikkelen waardoor het individu deze coöperatie ook als de meest rationele optie aanziet. Taylor (1982: 53) schrijft dat individuen en organisaties zich doorgaans laten leiden door één of andere vorm van *conditional cooperation*. Conditionele coöperatie impliceert dat samenwerking het natuurlijke kader van het sociale handelen vormt, maar dat dit kader tegelijkertijd afhankelijk wordt gemaakt van de contributie (het sociale gedrag) van de betrokken partijen. De sociale orde die hier ontstaat is het virtuele punt waarin centripetale en centrifugale sociale krachten een moeizaam en labiel evenwicht bereiken (28).

De moderne welvaartsstaat heeft doorheen de jaren verschillende instituties 'ontwikkeld' om met dit probleem om te gaan: de markt, de staat en de gemeenschap (*civil society*) (29). Maar het gros van deze moderne instituties ontbreekt het aan het waardevolle inzicht dat sociale activiteiten in een modern systeem, gedirigeerd door het principe van het welvaartspluralisme, in wezen multivalent zijn. "The multivalence of a social activity is its capacity to serve also ends or interests other than the one for which it is explicitly or primarily designed" (Taylor, 1982: 76). De concrete toepassing van deze multivalentie in de moderne welvaartsstaat kent twee richtingen. Ten eerste impliceert multivalentie dat activiteiten waardevolle neveneffecten hebben: denken we bijvoorbeeld aan de diverse, al dan niet gewenste of bedoelde bijdragen aan de opbouw van de samenleving vanuit de informele sector (30). Ten tweede gaat het principe van de multivalentie ervan uit dat er een analoog proces bestaat waarbij individuen om meer dan één reden bepaalde activiteiten uitvoeren. Het herleiden van formele arbeid tot een instrumentele beloning is dan ook een grove misvatting (tenzij natuurlijk dit loon een *conditio sine qua non* is om in de moderne samenleving op een aanvaardbare wijze te overleven). De dominante strekkingen negeren al te vaak de mogelijkheden die individuen buiten het formele circuit aangrijpen om hun reële mogelijkheden in termen van materiële provisie én in termen van participatie aan de samenleving aan te vullen.

7.4. De responsabilisering van de arbeider-burger

Het is natuurlijk al te gemakkelijk deze laatste redenering, in een bui van neo-conservatieve inspiratie, aan te grijpen om iedereen voor zichzelf verantwoordelijk te stellen. De organisatiepsycholoog J.N. Watson schrijft in een boek over de humanisering van de arbeid dat men de arbeider niet langer als een *asset* mag aanzien, maar eerder moet beschouwen als een *member* van het bedrijf. De reconversie van de arbeider van een 'bezit' tot een 'lid' van de firma impliceert een onovertroffen verschuiving in de verhouding tussen rechten en plichten. De arbeider "becomes at once a responsible person, and as such we must expect him to take his share of responsibilities for the prosperity of the enterprise in which he works" (Watson, 1977: 147).

De responsabilisering van de arbeider impliceert in de eerste plaats een erkenning van zijn individuele of collectieve macht. Albert Hirschman heeft in zijn gekend werk *Exit, Voice, and Loyalty* (1970) de verhouding tussen arbeiders en het bedrijf beschreven als een spanning tussen twee strategische acties: *voice* en *exit* (in een speltheoretisch perspectief: 'coöperatie' versus 'defectie'). Maar de mate waarin arbeiders (of burgers) een reële keuze tussen *voice* of *exit* kunnen uitoefenen is grotendeels afhankelijk van de formele en informele beschermingsmechanismen die een samenleving biedt. En juist dit aspect komt, zoals eerder gesteld, in de moderne arbeidscrisis meer en meer onder druk te staan. In dit opzicht is een ongenueanceerde responsabilisering van de arbeider/burger, zoals dit vooral in een *workfare*-scenario wordt gestimuleerd, opnieuw complementair met de eerder beschreven radicale commodifiëring van de arbeid. Alvorens we een moderne versie van Samuel Smiles' *Self-Help* institutionaliseren, moeten we ons er van vergewissen dat het moderne arbeidsbestel aan iedereen daadwerkelijk de mogelijkheden biedt om voor zichzelf te zorgen. Deze conditie lijkt mij vandaag niet vervuld.

8. DE DIVERGENTE LOGICA VAN ARBEID, PROVISIE EN BURGERSCHAP

In de vorige secties heb ik proberen aan te tonen dat de verhouding tussen arbeid en materiële provisie (de *cash/work nexus*) en de verhouding tussen arbeid en burgerschap (de *citizen/work nexus*) door een radicalisering van de arbeidscrisis worden aangetast. Ik heb deze deficiënties geïllustreerd door enerzijds te wijzen op het feit dat de moderne arbeidscrisis de delicate verhouding tussen commodifiëring en de-commodifiëring grondig heeft verstoord en anderzijds door aan te voeren dat het burgerschaps- of participatieve gehalte van de moderne arbeidsorganisatie te wensen overlaat.

In de volgende sectie wil ik kort ingaan op de problemen die ontstaan door de interactie van deze nexussen. Op het eerste gezicht worden de *cash/work* en de *citizen/work nexus* door een verschillende logica voortgedreven, waardoor een kloof ontstaat die door de persisterende arbeidscrisis sterk wordt uitvergroot. In deze sectie

wil ik deze kloof gedeeltelijk dichten. Ik denk dat we beide nexussen opnieuw met elkaar in verband kunnen (en moeten) brengen door onze aandacht te verplaatsen van de productieve naar de distributieve functie van de moderne arbeid.

8.1. De *cash/work* versus de *citizen/work* nexus

In de moderne samenleving verschijnt de verhouding tussen materiële provisie en burgerschap als een door tweespalt gedreven sociaal proces (cfr. Gordons *split-level structure*). Materiële provisie wordt gedreven door efficiëntie, terwijl burgerschap zich laat leiden door het principe van de formele gelijkheid. Hoewel de interne logica van de *cash/work nexus* en de *citizen/work nexus* elkaar ogenschijnlijk tegenspreken, houden ze elkaar ook in een wankel evenwicht. Het scharnierpunt tussen beide sferen is de formele arbeid, die in de moderne welvaartsstaat zowel het lidmaatschap van de burgersamenleving als het verkrijgen van een materieel inkomen en een sociale status reguleert. Maar de formele arbeid slaagt hoe langer hoe minder in haar dubbele taak. Formele arbeid is niet meer in staat voor iedereen een leefbaar inkomen te garanderen en, zoals ik eerder heb betoogd, is het lidmaatschap van de samenleving dat men verkrijgt door middel van deze arbeid van een eerder twijfelachtig gehalte.

De moderne arbeidscrisis is niet een crisis van de productieve arbeid of van de productiviteit. Het grote probleem is juist dat de voortdurende stijging van de productiviteit in een hypermoderne, postfordistische maatschappij samengaat met een diepgaande sociaal-economische polarisering. Jeremy Rifkin (1995: 165) spreekt in dit opzicht treffend over "high-tech winners and losers." Men kan de arbeidscrisis m.i. ook niet vatten vanuit de functionalistische redenering dat het moderne individu, geboren en getogen in een arbeidsbestel, nu eenmaal gedoemd is om zichzelf als een *animal laborans* te blijven manifesteren. De arbeidscrisis laat zich tenslotte zeker niet oplossen door maar voldoende sociaal-nuttige activiteiten in het pakket 'arbeid' op te nemen (waardoor iedereen uiteindelijk wel één of andere vorm van arbeid verricht) of door de banden van arbeid met de economie of de maatschappij gewoon door te knippen (vanuit de misplaatste hoop dat iedereen wel 'op z'n pootjes' zal terechtkomen).

8.2. Het distributieve deficit van de moderne arbeid

Arbeid vormt tot op heden het primaire medium om de problemen van maatschappelijke vooruitgang, collectieve actie en individuele verantwoordelijkheid in de samenleving te controleren en te manipuleren. De recente ontwikkelingen wijzen echter op een belangrijk knelpunt. De zuiver productieve functie van arbeid neemt af en haar distributieve functie wint aan belang, maar tegelijkertijd loopt de organisatie van arbeid en de toekenning van goederen of voordelen uit arbeid - i.e. het *distributieve potentieel* van de moderne arbeid - stellig mank. Dit knelpunt vertegenwoordigt zowel vanuit het oogpunt van de economische doelmatigheid, de sociale

rechtvaardigheid als de politieke samenhang een grote belasting voor onze samenleving.

Het grote probleem situeert zich dus in de rol van formele arbeid als medium voor de sociale distributie van maatschappelijke goederen. En tot deze maatschappelijke goederen behoren zowel zuiver materiële producten als 'immateriële' (burger)rechten en plichten. Wanneer we T.H. Marshalls doctrine van *equal social worth* erkennen en - in overeenstemming met het programma van democratische bevrijding - de band tussen materiële provisie en burgerschap willen verbreken, moeten we ons in eerste instantie bevrijden van het dwingende karakter van de moderne arbeid. In de praktijk betekent dit dat we ten eerste een middel zoeken om de innige band tussen arbeid, materiële provisie en burgerschap op een verantwoorde wijze te doorbreken en ten tweede een vertoog proberen te ontwikkelen dat dit proces legitimeert voor een groot publiek.

8.3. Het politieke dilemma van de arbeidscrisis

De moderne arbeid is historisch gevat in een complex institutioneel weefsel, bestaande uit de arbeidsmarkt en de welvaartsstaat. Wanneer dit weefsel vandaag wordt uiteengerfeld, in sommige opzichten zelfs uiteengereten, moet men ook de arbeid die zich hierin manifesteert herdenken. Het herdenken van arbeid kan echter niet in een virtuele ruimte plaatsgrijpen. De institutionele context bepaalt tegelijkertijd mogelijkheden én beperkingen. Elke politieke hervorming van het arbeidsbestel dient hiermee rekening te houden.

De moderne arbeidssamenleving wordt door de crisis geconfronteerd met een groot dilemma. Enerzijds wil men de arbeid 'bewaren' omdat de condities om de nexussen tussen arbeid, materiële provisie en burgerschap op een verantwoorde wijze te doorbreken simpelweg ontbreken. Anderzijds bevestigt men hierdoor keer op keer de dominantie van de formele arbeid, waardoor elke poging om de benodigde condities te realiseren faliekant afloopt (31). We kunnen het dilemma van het arbeidsbestel herformuleren in meer politieke termen. De opdracht bestaat eruit een institutioneel kader te ontwikkelen dat er in slaagt de arbeidscrisis op te lossen, rekening houdend met twee essentiële voorwaarden: 1. de bestaansvoorwaarden van de moderne welvaartsstaat moeten in stand worden gehouden; 2. de leden van de samenleving mogen niet *a-priori* worden geofferd op het altaar van de formele arbeid.

9. BESLUIT: DE HERPOLITISERING VAN ARBEID

In de eerste sectie heb ik gesteld dat mijn verhaal rust op twee pijlers. In de eerste plaats heb ik de legitimiteit van de moderne arbeidsorganisatie in twijfel getrokken. De voornaamste reden hiervoor lijkt mij een combinatie van maatschappelijke trends (de 'radicalisering' van de moderne arbeid) én het manifeste onvermogen van de verschillende dominante discours om de eigenheid van de moderne arbeid doorheen haar verschillende radicale transformaties te bevatten. Ik heb vervolgens geprobeerd de arbeidscrisis te herformuleren als een modern sociaal conflict en het onderscheid tussen *provisions* en *entitlement* centraal te stellen. Aan de hand van het op Ralf Dahrendorf geïnspireerde sociaalconflictmodel werden een aantal kritische bedenkingen geuit ten aanzien van de moderne arbeidsorganisatie en de wijze waarop de huidige radicalisering van de arbeidscrisis respectievelijk de *cash/work* en *citizen/work nexus* ondergraaft. De kern van de arbeidscrisis werd in de voorgaande sectie beschreven als een distributief deficit. Het maatschappelijk belang van de arbeid verschuift vandaag van de productie naar de distributie van materiële goederen, sociale status en maatschappelijke rechten/plichten - een verschuiving die m.i. in de eerder besproken vertogen niet voldoende wordt erkend.

Een tweede pijler, die we eerder tussen de regels van mijn verhaal terugvinden, verwijst naar de 'herpolitisering van de moderne arbeid'. Met deze uitdrukking wil ik pleiten voor een radicale omkering van de heersende politieke logica. Het dominante discours vertrekt van de prioriteit van de arbeid en probeert met betrekking tot het 'goede leven' zoveel mogelijk in de wacht te slepen, zonder het primaire statuut van de arbeid in gevaar te brengen of zelfs maar in vraag te stellen. Een logische omkering houdt in dat we de politieke vragen terug op de eerste plaats stellen en pas later ingaan op meer pragmatische vragen over de rol van de arbeid. Arbeid wordt door deze omkering inderdaad geïnstrumentaliseerd, maar niet op de manier zoals dit bij de economische of postindustriële benaderingen gebeurt. Het verschil is dat de zogenaamde intrinsieke waarde van de arbeid niet wordt ontkend of genegeerd, maar dat het belang van arbeid als waarderealiserend medium wordt afgebouwd *op voorwaarde dat een degelijk alternatief voor iedereen beschikbaar wordt gesteld*. De politisering van de arbeid betekent in mijn visie niets anders dan dat deze mogelijkheid op een ernstige manier wordt onderzocht.

Een oplossing voor de arbeidscrisis lijkt mij, zoals eerder gesteld, sterk afhankelijk van een antwoord op drie belangrijke politieke vragen. Welke samenleving wensen wij? Met welke mogelijkheden/beperkingen worden de leden van deze samenleving geconfronteerd? Welke rol speelt 'arbeid' in heel dit complex? Naar mijn mening moeten we ons eerst vragen stellen over de vorm, aard of uitzicht van de samenleving en proberen een diepgaand debat te organiseren over het soort van samenleving waarin we letterlijk en figuurlijk willen samen-leven. Vervolgens moet dit ideaaltipe rigoureus worden vergeleken met de bestaande realiteit en moeten verschillende alternatieve scenario's, zowel met betrekking tot hun wenselijkheid als hun mogelijkheid, minutieus worden geanalyseerd. Slechts in laatste instantie komt m.i. de rol van de moderne arbeid en haar meest optimale organisatie aan bod (hetgeen

m.i. niet onmiddellijk een afbreuk hoeft te doen aan het feit dat arbeid in een modern industrieel bestel steeds een belangrijke plaats zal/moet innemen). In de praktijk zijn dergelijke vragen natuurlijk sterk met elkaar verbonden, maar het blijft m.i. essentieel de relatieve volgorde (de 'politieke prioriteit') steeds voor ogen te houden.

De tijd dringt! We kunnen niet langer blijven vasthouden aan een *status quo* dat zoveel mensen reële mogelijkheden en kansen ontzegt en dat hoe langer hoe meer het sociale weefsel van onze samenleving zelf aantast. Het conceptualiseren van een 'goede gemeenschap', waarin de verhouding tussen individuen onderling, tussen individuen en de maatschappij en ook de rol van de verschillende vormen van arbeid in dit alles aan bod komt, moet dringend worden aangevat. Dit is het politieke motief van waaruit deze analyse wordt aangevat. Het is tevens de verantwoording voor een politieke focus op de moderne arbeidscrisis en een pleidooi voor de herpolitisering van arbeid.

VOETNOTEN

- (1) De econoom Göran Therborn stelt bijvoorbeeld in zijn vergelijkende analyse van 16 OECD-landen dat geen enkele economische parameter in voldoende mate de huidige evolutie van de werkloosheid kan verklaren. De verschillende politieke systemen en zelfs het sociale weefsel waarin arbeid wordt ingebed lijken een cruciale rol te spelen, maar de juiste werking van dit complex is niet altijd duidelijk (Therborn, 1986). Zie o.a. Wolfe (1989) en Esping-Andersen (1990) voor een gedegen analyse van de complexe verhouding tussen de verschillende economische, sociale en politieke subsystemen.
- (2) Therborn (1986: 32-34) verwijst terzake naar de *brazilianisering* van het geavanceerde kapitalisme. Dit proces impliceert een structurele polarisatie van de arbeidsmarkt met drie globale posities: 1. de elite (goed inkomen en sociale positie); 2. de stabiele arbeiders (relatieve inkomenszekerheid; kleine marge in geval van tegenslag); 3. de permanente of marginale werklozen (hoofdzakelijk onderhouden door de welvaartsstaat). Het is dus niet helemaal correct polarisering enkel te aanzien als een 'simpele' oppositie tussen arbeid en kapitaal of tussen werkenden en werklozen.
- (3) Het is opvallend dat het debat rond de arbeidscrisis niet meer ingaat op een aantal 'oeroude' politieke vraagstukken. Er heeft als het ware een omkering van de traditionele politieke logica plaatsgevonden: men vraagt zich vandaag niet zozeer af hoe arbeid past in ons maatschappelijk bestel, maar eerder welk bestel bij onze arbeid past en hoe we de samenleving optimaal kunnen organiseren in overeenstemming met het dominante beeld van arbeid. Deze omkering is zelf een logisch gevolg van de historische evolutie van het moderne arbeidsconcept. Men kan dit proces beschrijven als een tweevoudig reductionisme, waarbij het arbeidsbeeld of arbeidsconcept wordt ingeperkt tot het prototype van de formele

(loon)arbeid. Tegelijkertijd wordt ook de sociale context sterk gereduceerd doordat dit prototype in maatschappelijk opzicht een centrale positie inneemt en wordt geïstitutionaliseerd. Voor een grondigere bespreking van het tweevoudige reductionisme in het moderne arbeidsdiscours en enkele belangrijke consequenties verwijs ik graag naar mijn licentiaatsverhandeling (De Wispelaere: 1996; hfdst. 2, 3).

- (4) Dit argument is gebaseerd op John Rawls' karakterisering van sociale rechtvaardigheid in een omvattend maatschappelijk kader. "The primary subject of the principles of social justice is the basic structure of society, the arrangement of major social institutions into one scheme of cooperation" (Rawls, 1972: 54).
- (5) Martin Weitzman (1984) stelt bijvoorbeeld een gedeeltelijke koppeling van loon en productiviteit voorop.
- (6) "Investment can be crudely divided into capital widening, which increases capacity, and capital deepening, which increases the machine power per worker with the object of raising output per head. (...) The effect of the labour market rigidities is to stop the widening investment too early and to induce an artificial deepening too early in the proces of growth" (Brittan, 1995: 214).
- (7) Eén van de meest invloedrijke modellen in de arbeidseconomie, de *efficiency wage theory*, stelt dat het uitbetalen van hogere lonen de productiviteit van de arbeider verhoogt. Akerlof & Yellen (1986) geven vier redenen aan waarom het uitbetalen van hogere lonen de efficiëntie zou bevorderen. 1. Volgens het *shirking model* willen arbeiders geen risico lopen een goed betaalde job te verliezen. Ze drijven de productiviteit op of willen op zijn minst geen aanleiding geven tot een productiviteitsdaling. 2. Hogere efficiënte lonen houden arbeiders langer in het bedrijf en verhogen het rendement van interne scholing. 3. Efficiënte lonen fungeren als een testmiddel om geschikte kandidaten te selecteren. De werkgever vermijdt zo het risico op *adverse selection*. 4. Efficiënte lonen maken tenslotte deel uit van een partieel ruilmodel: hogere lonen worden geruild tegen een hogere inzet vanwege de arbeiders en leiden tot hogere kwaliteit van de productie.
- (8) Mark Elchardus e.a. (1996: 23) verzetten zich met hand en tand tegen de *zelfbestendigheidsthese*, waarbij "de werkloosheidservaring zelf een aantal gevolgen [heeft] die de kans opnieuw werk te vinden verkleinen" en stellen daarentegen de *voorbestedmdheidsthese* voorop. Dit uitgangspunt lijkt niet noodzakelijk in tegenspraak met de verklaringen van Van Parijs. Elchardus e.a. concentreren zich op de arbeider, terwijl Van Parijs voornamelijk aandacht heeft voor de interne rationaliteit vanuit het standpunt van het bedrijf.
- (9) "If unemployment is too low, wage-setters will try to raise their relative wage. Only if the labour market is slack enough will this leapfrogging be eliminated. In equilibrium, unemployment must be high enough to induce each particular

wage-bargain to equal the bargain expected to prevail elsewhere" (Layard, Nickell & Jackman, 1994: 19).

- (10) Esping-Andersen (1990) voorziet vooral een groot probleem voor staten die zich de laatste decennia voornamelijk hebben geconcentreerd op het creëren van jobs binnen het overheidsapparaat (cfr. de Scandinavische landen).
- (11) Jon Elster schrijft in *The Cement of Society* (1989: 97): "one of the most persisting cleavages in the social sciences is the opposition between two lines of thought conveniently associated with Adam Smith and Emile Durkheim, between homo economicus and homo sociologicus. Of these, the former is supposed to be guided by instrumental rationality, while the behaviour of the latter is dictated by social norms."
- (12) De manifeste functie van arbeid is het inkomen uit arbeid of het loon. De latente functie wordt weerspiegeld in een amalgaam van fenomenen die optreden wanneer men geen arbeid meer uitoefent.
- (13) De kritiek van Aznar, Gorz en de andere postindustrialisten is in de eerste plaats gericht tegen het instrumentalisme van de economische benadering, een vertoog dat arbeid enkel aanziet als een onderdeel van de maatschappelijke productiemachine. Maar tegelijkertijd leveren ze ook scherpe kritiek op de sociologen die, zoals we hiervoor hebben gezien, proberen instrumentele arbeid te herwaarderen door te wijzen op haar belangrijke betekenis of functie in de maatschappij. Het grote probleem met de traditionele arbeidssociologie is dat zij hierdoor de enge beperking van arbeid tot formele werkgelegenheid niet alleen erkennen maar zelfs (al dan niet gewild) stimuleren.
- (14) Het verlonen van de huishoudelijke arbeid lijkt op het eerste gezicht een interessant alternatief, maar toch rijzen hier verschillende theoretische en praktische bezwaren op. Van Dongen (1993: 295) argumenteert bijvoorbeeld dat een financiële vergoeding voor gezinsarbeid vergelijkbaar is met een werkloosheidsuitkering en de betrokkenen afhankelijk maakt. Vanuit de feministische hoek wordt deze kritiek aangevuld door te stellen dat een dergelijke strategie de ondergeschikte rol van de vrouw bevestigt omdat hierdoor een belangrijk motief om formele arbeid uit te voeren wegvalt. Het zogenaamde emancipatorisch effect van het huishoudloon wordt dus sterk in twijfel getrokken.
- (15) De socioloog Ray Pahl stelt in *Divisions of Labour* zeer expliciet dat arbeid enkel kan worden begrepen binnen de sociale context waarin ze optreedt. "Work cannot be narrowly defined by constraining definitions, which limit it either to employment, or as a result of abstract philosophizing on the nature of 'productive' labour. Work can be understood only in relation to the specific social relations in which it is embedded" (Pahl, 1984: 128).

- (16) De Britse arbeidssocioloog Alan Fox heeft in *Beyond Contract* (1974) een psychosociaal model uitgewerkt waarbij *low-discretion workers* in het arbeidsveld worden afgezet tegen *high-discretion workers*. Uit het werk van Fox blijkt dat de eerste vooral worden geconfronteerd met beperkingen, terwijl de laatsten vooral kennis maken met mogelijkheden (*opportunities*). Verschillende auteurs argumenteren dat de gesegmenteerde arbeidsmarkt zich steeds verder polariseert, het sociale weefsel onder druk zet en uiteindelijk bijdraagt tot het schrikbeeld van de duale samenleving (Jordan, 1989; 1996).
- (17) Deze vraag houdt een uitdaging in aan het adres van Adam Smith (1776). Het argument van de positionele economie impliceert dat een stijging van het welvaartsniveau weliswaar door een *invisible hand* aan de samenleving in zijn geheel ten goede komt, maar daarbij soms aan diegenen die laatst gerangschikt zijn ontoelaatbare offers vraagt. De *locus classicus* voor een kritiek op het inherent utilitarisme van de Smithiaanse visie en de theoretische grondslag voor een vernieuwde politieke filosofie is ongetwijfeld John Rawls' *A Theory of Justice* (1972).
- (18) De notie 'sociale keuze' impliceert een individualisering van het sociale forum door middel van een evocatie van het beslissingsrecht van het individu en de persoonlijke verantwoordelijkheid die hiermee gepaard gaat. Het gros van de analytische politieke theorie en filosofie beoogt dit principe te begronden in de moderne samenleving door middel van een nieuw 'sociaal contract'. Het is interessant te vermelden dat de positie van de arbeid in heel dit debat weinig of niet is onderbouwd. Slechts zeer recent wordt arbeid centraal gesteld in het vraagstuk van de rechtvaardige samenleving. Uitgangspunt is daarbij dat arbeid zelf een schaars goed is geworden, waarbij volgens sommige auteurs de sociale allocatie van deze schaarse arbeid aan een aantal rechtvaardigheidscriteria moet voldoen (Van Parijs, 1995).
- (19) Kermit Gordon schrijft in het voorwoord van Arthur Okuns *Equality and Efficiency* (1975: vii): "Contemporary society is, in a sense, a split-level structure. Its political and social institutions provide universally distributed rights and privileges that proclaim the equality of all citizens. But its economic institutions rely on market-determined incomes that generate substantial disparities among citizens in living standards and material welfare."
- (20) Dit gecombineerde proces van aantrekking-afstoting is vandaag nog steeds functioneel. Zie in dit licht bijvoorbeeld de economische en sociale marginalisering van selectieve segmenten van de arbeidsmarkt (de zogenaamde 'secundaire' arbeiders). Immanuel Wallerstein probeert in *Race, Nation, Class* (1991: 33) de verhouding tussen dynamische arbeidsparticipatie en "an occupational-reward hierarchy that has tended to be correlated with some so-called criteria" te verklaren door te wijzen op het elastische karakter van de arbeidsmarkt. Het moderne kapitalisme heeft in de eerste plaats behoefte aan een flexibele arbeidsmarkt. Bepaalde groepen arbeiders worden op een goedkope wijze

klaargestoomd om, naargelang van de conjuncturele of structurele vereisten, snel in of uit het productieproces te treden. De moderne welvaartsstaat speelt in heel dit complex uiteraard een grote rol (Esping-Andersen, 1990). In de economische literatuur wordt dit proces vanuit een microperspectief onderkend door de *insider-outsider theory of unemployment* (Lindbeck & Snower, 1988). Deze theorie stelt dat *insiders* hun gunstig statuut gebruiken om de potentiële bedreiging van de *outsiders* (vb. op het gebied van looneisen) af te weren. Ook hierdoor worden arbeiders 'structureel' naar de marge van of zelfs uit de arbeidsmarkt gedreven.

- (21) Het pendelen - het transport van het formele arbeidsvermogen van en naar de arbeidsplaats - is hiervan een mooi voorbeeld. "Commuting constitutes that shadow work by which the worker picks up his own labor force each morning, puts it into a car, and then, acting as the chauffeur of the commodity the employer has contracted to rent during the eight-hour workday, drives this commodity to the workplace" (Illich, 1983: 55). Illich beschrijft de moderne arbeid, in navolging van Jean Robert, niet onterecht als een *chronophagus*.
- (22) Er heerst in de omgangstaal en in de literatuur nogal wat verwarring omtrent de juiste aflijning en het gebruik van termen als 'zwartwerk' of 'informele arbeid', afhankelijk van het feit of men vormen van arbeid probeert te onderscheiden binnen het fiscaal stelsel, de (monetaire) economie of de maatschappij in meest ruime zin. Eén van de beste indelingen vinden we terug bij Ivan Illichs *Gender* (1983). Illich onderscheidt drie sociale velden: 1. de gerapporteerde economie, waarin arbeid sterk wordt geformaliseerd en aan strikte regels en dito controle onderhevig is; 2. de niet-gerapporteerde economie, waar grosso modo dezelfde activiteiten in een informeel kader plaatsgrijpen en volgens een eigen schaal worden verloond (terwijl ze op andere gebieden nauw aansluiten bij de eerste vorm); 3. de schaduweconomie, die een amalgaam aan activiteiten bevat die doorgaans niet of slechts moeizaam als arbeid worden erkend (of slechts als een minderwaardige vorm) maar tegelijkertijd de basis vormen waarop de andere kunnen voortbestaan. Het prototype van een activiteit in de gerapporteerde economie is de formele loonarbeid. Zwartwerken is het voorbeeld bij uitstek van een niet-gerapporteerde arbeidsvorm. De huisvrouw maakt spijtig genoeg nog steeds het voornaamste onderdeel van de schaduweconomie uit.
- (23) "It is possible to withhold washing-machines from the market until the price is agreeable; but labor is unable to withhold itself for long without recourse to alternative means of subsistence" (Esping-Andersen, 1990: 37). Zo geeft de discussie over het equilibriumloon een verkeerd beeld van de complexe sociale werkelijkheid. De economische obsessie met een evenwichtige loonvorming concentreert zich zeer partieel op de factor 'tewerkstelling', en veegt daarbij de behoefte van het individu of het huishouden meer dan eens onder tafel. Een technisch goed onderbouwde en genuanceerde economische argumentatie terzake is te vinden in Layard, Nickell & Jackman (1994, vooral hoofdstukken 3, 6, 9).

- (24) Het is de grote verdienste van de neoconservatieve kritiek op de welvaartsstaat dat zij beide elementen integreren in hun analyses. Zowel de kritiek op de *cycle of deprivation* (of de *culture of poverty*), de lakse overheid als het gebrek aan verplichtingen in ruil voor welvaartsvoorzieningen proberen het economische luik van de welvaartsstaat te koppelen aan een socio-politiek, normatief programma. Merkwaardig is dat we in deze vertogen zowel pleidooien voor 'minder overheid' als kritieken op 'te weinig overheid' terugvinden (Roche, 1992: 124-156).
- (25) Het is belangrijk op te merken dat enkele auteurs met betrekking tot de arbeid recent teruggrijpen naar het theoretische kader van de *rentseeking society*. *Rentseeking* staat haaks tegenover de Smithiaanse idee dat economische groei uiteindelijk 'overslaat' op de samenleving in zijn geheel. "The term rent seeking is designed to describe behavior in institutional settings where individual efforts to maximize value generate social waste rather than social surplus" (Buchanan, 1980: 4). Philippe Van Parijs (1995) en Bill Jordan (1996) wijzen terzake op het fenomeen van de *employment rents*, waardoor zich ook in het arbeidsveld een zekere mate van *social waste* voordoet. Verder onderzoek in deze richting lijkt mij zeker aangewezen.
- (26) "For it is as members somewhere that men and women can hope to share in all the other social goods that communal life makes possible" (Walzer, 1983: 63).
- (27) Zie voor dit laatste bijvoorbeeld de hernieuwde politisering van de *citizen/work nexus* als middel om sociale ongelijkheid en segregatie in de Amerikaanse samenleving tegen te gaan (Kaus, 1995). Men mag natuurlijk niet vergeten dat deze problemen in de VS steeds een belangrijke raciale dimensie herbergen. Zie Andrew Hacker (1992) voor een indringende schets van de maatschappelijke tweespalt in de VS (het *two nations*-syndroom).
- (28) De centrifugale krachten in de sociale orde worden gevormd door het verlangen van elk individu zijn noden en behoeften te lenigen, zijn wensen en verzuchtingen te vervullen en zijn persoonlijke preferenties zoveel mogelijk tegemoet te komen. De centripetale krachten gaan uit van het feit dat de realisatie van dit 'rationele eigenbelang' voor een groot deel afhankelijk is van de samenwerking met anderen (cfr. het probleem van de provisie en allocatie van collectieve goederen).
- (29) Strikt genomen kan men markt, staat en gemeenschap moeilijk scheiden. Toch kan men voor elk veld een prototype aflijnen. "As participants in a market, people's relationships are those of voluntary exchange. Each obtains what he wants by offering some equivalent benefit in return. As citizens of a state, people's relationships are constituted by formal rules specifying what each is entitled and obliged to do. Goods are allocated by requiring some to provide them and empowering others to receive them. As members of a community,

people are related by ties of identity which give rise to informal obligations of mutual aid" (Miller, 1989: 18).

- (30) Het is vanuit de cruciale vaststelling dat een maatschappij - en dus ook een sociaal product - niet enkel bestaat uit de interactie van formele activiteiten dat sommige auteurs pleiten voor een sociale uitkering of een universeel dividend, uit te keren aan alle 'aandeelhouders' van de n.v. samenleving. Het basisinkomen is het belangrijkste voorbeeld van een dergelijk dividend.
- (31) Het probleem snijdt dieper als men op het eerste gezicht zou vermoeden. Fred Block benadrukt terecht het verband tussen de sociale praxis en het denken in sociale categorieën. "Making sense of social possibilities that are still only emergent in the present stretches the sociological imagination to its limits. Moreover, even when such alternatives are imagined, they usually appear abstract and utopian because they are divorced from people's experiences. Yet the problem is circular, since people experience reality through the lenses of the earlier set of categories" (Block, 1990: 189).

BIBLIOGRAFIE

- AKERLOF, G. & J. YELLEN (eds.) (1986), *Efficiency Wage Models of the Labor Market*. Cambridge: CUP.
- AMIN, A. (ed.) (1994), *Post-Fordism*. Oxford: Basil Blackwell.
- ARENDT, H. (1958), *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.
- AZNAR, G. (1993), *Travailler moins pour travailler tous*. Paris: Syros.
- BAKER, J. (1987), *Arguing for Equality*. London/New York: Verso.
- BALIBAR, E. & I. WALLERSTEIN (1991), *Race, Nation, Class*. London/New York: Verso.
- BARRY, B. (1989), *Theories of Justice*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- BLACHARD, O. (1995), 'Preface', in: CROSS, R. (ed.), *The natural rate of unemployment*. Cambridge: CUP.
- BLOCK, F. (1990), *Postindustrial Possibilities*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- BRITTAN, S. (1995), *Capitalism with a Human Face*. London: Fontana Press.
- BUCHANAN, J. (1980), 'Rent Seeking and Profit Seeking' in: BUCHANAN, J., R. TOLLISON & G. TULLOCK (eds.), *Toward a Theory of the Rent-Seeking Society*. College Station: Texas A&M UP.
- CASTEL, R. (1995), *Les métamorphoses de la question sociale*. Paris: Fayard.
- CROSS, R. (ed.) (1995), *The natural rate of unemployment*. Cambridge: CUP.
- DAHRENDORF, R. (1988), *The Modern Social Conflict*. Berkeley/Los Angeles, University of California Press.
- DE SWAAN, A. (1988), *Zorg en de staat*. Amsterdam: Bert Bakker.
- DE FOUCAULD, J.-P. & D. PIVETEAU (1995), *Une société en quête de sens*. Paris: Odile Jacob.

-
- DE WISPELAERE, J. (1996), *D'abord le travail? Het moderne arbeidsconcept en de zoektocht naar de post-occupationele samenleving*. Gent: Licentiaatsverhandeling.
- DIELS, D. (1996), *Ondergesneeuwde sporen. Een andere visie op arbeid en burgerschap*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- DURKHEIM, E. (1893 (1986)), *De la division du travail social*. Paris: PUF.
- ELCHARDUS, M. & I. GLORIEUX (1995), *Niet aan de arbeid voorbij*. Brussel: VUBPress.
- ELCHARDUS, M., I. GLORIEUX, A. DERKX & K. PELLERIAUX (1996), *Voorspelbaar ongeluk*. Brussel: VUBPress.
- ELSTER, J. (1988), 'Is There (or Should There Be) a Right to Work', in: GUTMANN, A. (ed.), *Democracy and the Welfare State*. New Jersey: Princeton UP.
- ELSTER, J. (1989), *The Cement of Society. A Study in Social Order*. Cambridge: CUP.
- ESPING-ANDERSEN, G. (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. New Jersey: Princeton UP.
- FOX, A. (1974), *Beyond Contract*. London: Faber & Faber.
- FRIEDMAN, M. (1962 (1982)), *Capitalism and Freedom*. Chicago: University of Chicago Press.
- FRIEDMANN, G. (1961), *The Anatomy of Work*. New York: Free Press.
- GERSHUNY, J. (1988), 'Time, Technology and the Informal Economy', in: PAHL, R. (ed.), *On Work*. Oxford: Basil Blackwell.
- GLORIEUX, I. (1995), *Arbeid als Zingevoer*. Brussel: VUBPress.
- GLYN, A. (1987), 'Contradictions of Capital', in: Eatwell, J. e.a. (eds.), *Marxian Economics*. London/New York: MacMillan.
- GOODIN, R. (1988), *Reasons for Welfare*. New Jersey: Princeton UP.
- GORDON, K. (1975), 'Foreword', in: OKUN, A., *Equality and Efficiency: the Big Tradeoff*. Washington: Brookings Institution.
- GORZ, A. (1988), *Métamorphoses du travail. Critique de la raison économique*. Paris: Galilée.
- HABERMAS, J. (1976), *Legitimation Crisis*. London: Heinemann.
- HACKER, A. (1992), *Two Nations*. New York: Ballantine Books.
- HEILBRONER, R. (1988), 'The World of Work', in: HEILBRONER, R., *Behind the Veil of Economics*. London/New York: W.W. Norton.
- HIRSCH, F. (1977), *Social Limits to Growth*. London: Routledge.
- HIRSCHMAN, A. (1970), *Exit, Voice, and Loyalty*. Cambridge: Cambridge UP.
- ILlich, I. (1981), *Shadow Work*. London/New York: Marion Boyars.
- ILlich, I. (1983), *Gender*. London/New York: Marion Boyars.
- JORDAN, B. (1989), *The Common Good*. Oxford, Basil Blackwell.
- JORDAN, B. (1996), *A Theory of Poverty and Social Exclusion*. Cambridge: Polity Press.
- KAUS, M. (1995), *The End of Equality*. New York: Basic Books.
- LAFARGUE, P. (1883 (1965)), *Le droit à la paresse*. Paris: François Maperon.
- LANE, R. (1991), *The Market Experience*. Cambridge: CUP.
- LASH, S. & J. Urry (1987), *The End of Organized Capitalism*. Cambridge: Polity Press.

-
- LAYARD, R., S. NICKELL & R. JACKMAN (1994), *The Unemployment Crisis*. Oxford: Oxford UP.
- LINDBECK, A. & D. SNOWER (1988), *The Insider-Outsider Theory of Employment and Unemployment*. Cambridge (Mass.): MIT Press.
- LIS, C. & G. VANTHEMSCHE (1995), 'Sociale zekerheid in historisch perspectief', in: DESPONTIN, M. & M. JEGERS (eds.), *De Sociale Zekerheid verzekerd?* Brussel: VUBPress.
- MACAROV, D. (1980), *Work and Welfare: The Unholy Alliance*. London: Sage.
- MARSHALL, T.H. (1950 (1996)), *Citizenship and Social Class*. London: Pluto Press.
- MEAD, L. (1986), *Beyond Entitlement*. New York: Free Press.
- MÉDA, D. (1995), *Le travail. Une valeur en voie de disparition*. Paris: Aubier.
- MILLER, D. (1989), *Market, State, and Community*. Oxford: Clarendon Press.
- OFFE, C. (1985), *Disorganized Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- OKUN, A. (1975), *Equality and Efficiency: the Big Tradeoff*. Washington: Brookings Institution.
- PAHL, R. (1984 (1992)), *Divisions of Labour*. Oxford: Basil Blackwell.
- PAHL, R. (ed.) (1988), *On Work*. Oxford: Basil Blackwell.
- PATEMAN, C. (1970), *Participation and Democratic Theory*. Cambridge: CUP.
- PHELPS, E. (1995), 'The Origins and Further Development of the Natural Rate of Unemployment', in: Cross, R. (ed.), *The Natural Rate of Unemployment*. Cambridge: CUP.
- PIXLEY, J. (1993), *Citizenship and Employment*. Cambridge: CUP.
- POPPER, K. (1945 (1995)), *The Open Society and Its Enemies*. London: Routledge.
- RAWLS, J. (1972), *A Theory of Justice*. Oxford: OUP.
- RIFKIN, J. (1995), *The End of Work*. New York: Putnam's Sons.
- ROCHE, M. (1992), *Rethinking Citizenship*. Cambridge: Polity Press.
- ROSANVALLON, P. (1995), *La nouvelle question sociale*. Paris: Seuil.
- SHERMAN, H. (1976), *Stagflation. A Radical Theory of Unemployment and Inflation*. New York: Harper & Row.
- SMITH, J. & I. WALLERSTEIN (eds.) (1992), *Creating and Transforming Households*. Cambridge: CUP.
- STIGLITZ, G. & J. SHAPIRO (1986), 'Equilibrium Unemployment as a Worker Discipline Device', in: AKERLOF, G. & J. YELLEN (eds.), *Efficiency Wage Models of the Labor Market*. Cambridge: CUP.
- TAYLOR, M. (1982), *Community, Anarchy and Liberty*. Cambridge: CUP.
- TAYLOR, M. (1987 (1995)), *The Possibility of Cooperation*. Cambridge: CUP.
- THERBORN, G. (1986), *Why Some People are More Unemployed Than Others*. London/New York: Verso.
- THOMPSON, E.P. (1963 (1991)), *The Making of the English Working Class*. London: Harmondsworth.
- VAN DONGEN, W. (1993), *Nieuwe krijtlijnen voor gezin, markt en maatschappij*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- VAN PARIJS, P. (1993), *Marxism Recycled*. Cambridge: CUP.
- VAN PARIJS, P. (1995), *Real Freedom for All*. Oxford: Clarendon Press.
- VAN PARIJS, P. (1996), 'De la trappe au socle', in: Revue du M.A.U.S.S., *Vers un revenu minimum inconditionnel?* Paris: La Découverte.

- WAGNER, P. (1994), *A Sociology of Modernity. Liberty and Discipline*. London: Routledge.
- WALLERSTEIN, I. (1983 (1993)), *Historical Capitalism*, London/New York: Verso.
- WALZER M. (1983 (1995)), *Spheres of Justice*. Oxford: Basil Blackwell.
- WATSON, J. (1977), 'New Management Attitudes to the Humanisation of Work', in: OTTOWAY, R. (ed.), *Humanising the Workplace*. London: Croom Helm.
- WEITZMAN, M. (1984), *The Share Economy*. Cambridge: Harvard UP.
- WOLFE, A. (1989), *Whose Keeper?* Berkeley/Los Angeles: University of California Press.